

Heilig Balázs

## Házasság és öröklési gyakorlat Szőlőszárdon, 1770–1890\*

A házassággal kapcsolatos demográfiai vizsgálatok elsődleges forrásai az egyházi anyakönyvek. Más nominális forrásokkal, elsősorban a népesség egészére kiterjedő népszámlálási felvételi anyaggal együtt használva azonban az elemzési lehetőségek, szempontok megsokszorozhatóak. Különösen igaz ez az 1869. évi népszámlálásra, ahol a háztartásonként összeírt, de személyi szintű adatfelvételt a lakásra, gazdasági épületekre és az állatállományra vonatkozó adatok egészítik ki.

Az anyakönyvek segítségével elsősorban a vérségi és házassági (affiniális), részben a műrokonság (pl. koma, keresztszülők), és az ezekhez kapcsolódó rokonsági intézmények, mint a család, az ágazatok, a nemzetség, a sógorság, komaság stb., illetve az egyes rokonsági, felekezeti, nemzetiségi csoportok egymással szemben tanúsított házassági viselkedése (endogámia, exogámia stb.) vizsgálható. Az anyakönyvek általában a házasuló felek házasságkötés előtti lakhelyét, vagy születési helyét, olykor mindkettőt feltüntetik, de az új házások lakóhelyválasztására, az együttlakásra (háztartáshoz tartozás) vonatkozóan legfeljebb áttételesen szolgáltatnak információt, leginkább a frigyet követő demográfiai események (gyermek születése, házasságkötése, halálesetek) kapcsán. Azonban sokszor, különösen a hiányos anyakönyvezés, vagy magtalan párok esetén, nem lehetséges pusztán a matrikulák alapján eldönteni, hogy helyben maradt-e az ifjú pár, vagy esetleg elhagyta a falut. A jól dokumentálhatóan helyben maradt, endogám párok esetében pedig csak a legritkábban lehet eldönteni, hogy a férj vagy a feleség házában, telkén telepedtek-e meg. A különféle céllal készített népesség-összeírások, népszámlálások ezzel szemben éppen a lokális szempontokat hangsúlyozzák, s csak akkor vannak tekintettel a rokoni kapcsolatokra, ha a rokonok egy házban, telken, de legalábbis egymás közelségében laknak. Az összeírás egységei a lakófelek, háztartások, gazdaságok a családdal együtt élő affiniális rokonokat, nem rokonokat, szolgálókat, cselédeket, iparossegédeket stb. is magukban foglalják, de a távol élő (tanuló, katonáskodó, szolgáló stb.) családtagokat nem. Ezekből a forrásokból a falu társadalmának lokális intézményei (a már felsorolt lakófélen, háztartáson, gazdaságon túl a szomszédság, közös csűrhasználat, a vőség és általában a patri-, matrilokalitás stb.) ismerhetőek meg. Sőt, mivel a családnevek az apai vérrokonságra is utalnak, olyan intézmények, mint a palóc had, illetve az ehhez hasonló nemzetségi tömbök, ahol a lokalitás és a rokoni

\* A tanulmány az OTKA T 38310 számú kutatásának támogatásával készült.

szempontok együtt jutnak érvényre, szintén vizsgálhatóvá válnak e források bevonásával. Valódi továbblépést azonban a két forráscsoport összekapcsolása és további nominális forrásokkal (mindenekelőtt a földkönyvvel, kataszteri anyaggal, térképekkel) való kiegészítése jelenthet.

Szőlőszárdó az egykori Torna vármegye Alsó járásához tartozott, és esetében mindezek a források fennmaradtak, s közös, de legalábbis egymásnak megfelelő adatbázisba szervezésük már nagyrészt megtörtént. A források ismertetését részben már máshol megtettem, így itt csak felsorolom a fontosabbakat.<sup>1</sup> Szőlőszárdó népességének alaprétege a középkortól kontinuus magyarsága, akiknek zömét a legújabb időkig a reformátusok adták. Az egyházközség születési anyakönyvét 1727-ben<sup>2</sup> nyitották, a halálozásait 1764-től, a házasságait 1772-től vezették. Az 1715-ös, 1720-as és 1828-as országos összeírások nominális anyagán kívül az 1850-es népszámlálás háztartási szintű adatokat tartalmazó községi összesítője, valamint az 1857-es és 1869-es népszámlálás személyi szintű adatokból felépülő háztartási felvételi ívei is hozzáférhetőek. A földbirtokokra vonatkozóan főként az 1771/72-ben végrehajtott úrbérrendezés, az 1828-as összeírás, az 1869/71-es határrendezés (birtokelkülönítés és tagosítás) után hátramaradt földkönyv, az állatállományra az 1850-es és 1869-es népszámlálások, a gazdasági épületekre ismét ez utóbbi szolgáltatott bőséges információt.

Szőlőszárdó a vizsgált időszakban a szendrői Csáky uradalom néhány száz lelkes református magyar jobbágycöszége volt. 1880, a filoxeravész megjelenése előtt a megélhetés fő forrásai a jó hírű bor, az állatok, a föld és az erdő haszna, valamint a fuvarozás voltak.

## A SZŐLŐSARDAI HÁZASSÁGOK JELLEMZÉSE, 1772–1890

### Átlagos életkor az első házasságkötéskor

Az első házasságkötéskori életkor vizsgálatánál a házassági anyakönyvekbe 1852-től kezdődően több-kevesebb rendszerességgel bejegyzett bevallott házassági életkor helyett a családrekonstrukció alapján megállapított tényleges (azaz a születési dátumból számolt) életkort használtam.<sup>3</sup> Az 1852-t megelőző időszakra, amikor a házassulók életkorát még nem írták fel, az életkort csakis a családrekonstrukció eredményeként lehetett megállapítani, természetesen így is csak a helyben születetteket. A családi állapot olykor hiányos jelölését hasonlóan lehetett pótolni. A beköltözők (elsősorban feleségek) születési idejét viszont a halálozáskor bejegyzett életkorból csak becsülni lehetett, a halálozáskor feljegyzett életkor ugyanis a legtöbb esetben pontatlan. A házasságok bevallott életkora a férfiak

<sup>1</sup> A források részletes bemutatására lásd Heilig 2000b és Pozsgai 2000.

<sup>2</sup> Az 1757–1764 közötti időszak bejegyzései hiányoznak.

<sup>3</sup> A házasságkötéskor bevallott életkor és a tényleges korév eltérésére 18–19. századi keszthelyi anyakönyvek alapján lásd Benda 2003: 84, 87.

esetében átlagosan 0,4 évvel, a nőknél 0,8 évvel volt kevesebb a ténylegesnél.<sup>4</sup> Ráadásul a hiba eloszlása mindkét esetben, de a nőknél még hangsúlyosabban aszimmetrikus, ami egyértelműen az életkor ugyan többnyire csekély mértékű, de szisztematikus torzítására utal. Az alábbi elemzésben, ahol erre külön nem utalok, mindig a tényleges életkort használtam, és kizártam a számításból azokat, akiket a születési anyakönyvekben nem sikerült egyértelműen azonosítani a családrekonstruktív során.

A 18. század végétől a 19. század közepéig az első házasságkötésükkor szőlőszárdai lakhellyel rendelkezők házassági életkora igen stabil volt (1. táblázat), a férfiaké 23 év, a nőké 21 év körül mozgott. 1850 után viszont a házasodó legények életkora egyszerre 25–26 évre emelkedett, miközben a nőké a korábbi szinten maradt. Ez alól a trend alól csak az 1810-es évek jelentenek kivételt, amikor is a szokottnál több fiatal, 16–17 éves arдай lányt adnak férjhez.

1. táblázat

*A Szőlőszárdon lakos férfiak és nők átlagos életkora dekádanként első házasságkötésükkor, 1772–1890. között*

	Férfi	Nő
1772–1780	24,8	20,3
1781–1790	23,4	21,1
1971–1800	23,6	20,7
1801–1810	23,0	20,6
1811–1820	23,4	18,8
1821–1830	23,4	20,8
1831–1840	23,3	21,0
1841–1850	23,2	21,1
1851–1860	25,4	21,2
1861–1870	25,9	21,0
1871–1880	26,6	22,3
1881–1890	26,0	20,6

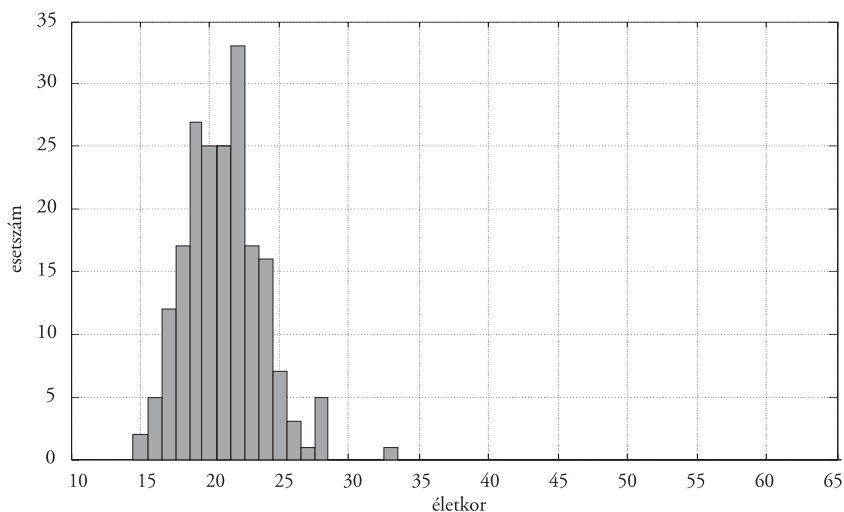
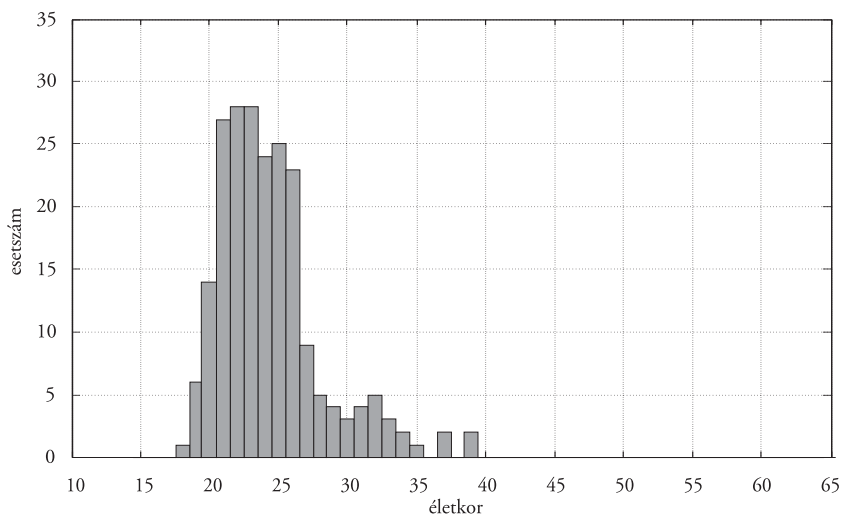
Az első házasságukat kötő férfiak és nők koreloszlását vizsgálva, az átlag eltérése mellett egyéb különbséget is látunk. A hajadonok koreloszlása (1. b) ábra) házasságkötésükkor jól közelítően szimmetrikus, csak igen kevesen házasodtak a normaként érvényesülő 19–22 éves kortól jelentősen eltérő életkorban, s 25 éves korukra az arдай lányok igen kevés kivételtől eltekintve már mind férjnél voltak. A házasuló férfiak koreloszlása (1 a) ábra) egészen más, a legifjabb házasuló 18 éves (egyetlen eset), az eloszlás inntől meredeken emelkedik, majd

<sup>4</sup> Itt a ténylegesnek tekintett életkor a házasság éve mínusz a születés éve, ami nem egyezik meg a demográfiában használt korévvel, mert a pontos születési és házassági dátumot nem veszi tekintetbe. A férfiaknál talált átlagos különbséget nagyrészt megmagyarázza, hogy a helyi parasztok (kivéve az özvegyeket) szinte kizárólag farsang idején, január-februárban tartották a lakodalmat, míg a születésekben tapasztalt szezonális ingadozás jóval kisebb.

22–23 évnél tetőzik, s innen egy lassúbb, a 30. életéven is túlnyúló lecsengés következik. Azaz 30 éves korukra a férfiak zöme megkötötte első házasságát. Mindezekben Szőlösárdó megfelel az európai összehasonlító munkákban korai és általános házasságkötési gyakorlatnak nevezett, s a korszakban a vidéki Magyarországon legelterjedtebbnek tartott mintának.<sup>5</sup>

1. a) és b) ábra

*Az első házasságukat kötő, Szőlösárdón lakó a) férfiak és b) nők koreloszlása, 1772–1890. között*



<sup>5</sup> Hajnal 1965; Faragó 2001.

Azonban a férfiak 30–35 éves korosztályában egy újabb, az előzőnél jóval szerényebb csúcs is megfigyelhető (1. a) ábra). Ezeknek az elhalasztott házasságoknak az oka részben közvetlenül kiolvasható az anyakönyvből (pl. Rito István hazatérő obsitos katona 1830-ban 37 évesen kötött házasságot), részben a mikrotörténeti szintű elemzésekkel érthető meg. Az 1857-es népszámlálás során a katonaként távollevő férfiakat is összeírták, s egyúttal lajstromozták a 14–20 éves leendő sorköteles ifjakat. A katonai szolgálatukat töltőket mint távollevőket szintén jelezték az íveken. Közülük később a legtöbben visszatértek szülőfalujukba és megházasodtak (Osvárt Miklós 1867-ben 31 évesen, Kéri Porcs Pál 1864-ben 33 évesen, Hajdú István 1865-ben 32 évesen, Alsó Porcs József 1861-ben 32 évesen, öccse István 1864-ben 33 évesen). A 39 évesen (1857-ben) vőnek álló Katona Porcs Mihály nyilván obsitos volta miatt kapta ragadványnevét, hiszen azt sem elődei, sem testvérei nem viselték. Az 1869-es felvételi ív jegyzet rovatában valóban mint kiszolgált káplár szerepel. Ugyancsak az 1869-es ívekből derül ki, hogy Csáki Porcs Péter és Balog Porcs Péter, akik mindketten 1830-ban születtek, ugyancsak túl voltak már a szolgálaton, s nem sokkal korábban 31, illetve 32 évesen nősültek.<sup>6</sup> Ugyanakkor hat további, 21–23 éves legény „tettleges szolgálatban”, illetve szabadságos katonaként otthon volt. Az 1857-ben lajstromozott fiúk közül többeket később valóban besoroztak, közülük hatan szintén az átlagosnál jelentősen később (28, 28, 29, 32, 32, 37 évesen) nősültek.<sup>7</sup> Feltételezhető, hogy a többi esetben is főként a császári hadseregben töltött katonai szolgálat, ami a neoabszolutizmus idején hosszú évekig tartott, volt az az ok, amely miatt el kellett halasztani a házasságkötést, így a korelsozlásban megfigyelt másodlagos csúcs elsősorban ennek tulajdonítható. A kiegyezés után, 1868-tól<sup>8</sup> újra felállított önálló magyar honvédségben már csak két év volt a szolgálati idő, s ezzel a hetvenes években a házasságkötési kor ilyen mértékű kitolódásának oka megszűnt.

## Lokális endogámia térnyerése

A matrikula bejegyzései alapján 1772–1890 között Szőlősardón 315 helybeli lakos férfi és 300 nő kötött házasságot. Ebben a számban az özvegyek, különösen a férfiak nagyarányú újraházasodása miatt jó néhányan duplán-triplán is szerepelnek. 145 esetben mindkét fél helybeli volt (férfiak 46%-a, nők 48%-a). Az exogámia-endogámia vizsgálatánál az anyakönyvben rendszerint megadott házasságkötés előtti lakóhelyadatokat és nem a születési helyet használtam fel. Így egy más faluból beházasodott, de helyben megözevgyült asszonyt is általában mint szőlősardait vettem számításba. Az exogám házasságot kötő szőlősardai

<sup>6</sup> Az 1853-ban, 23 évesen nősült Hajdú Károly zsellér is mint kiszolgált közember van feltüntetve 1869-ben.

<sup>7</sup> Kettejükéről az 1869-es ívekből kiderül, hogy valóban voltak katonák. Ugyanez a forrás négy 1857-ben katonaként összeírt férfiről szintén megállapítja, hogy kiszolgált katonák.

<sup>8</sup> 1868. évi XLI. tc.

férfiak a kérdéses korszakban leginkább a szomszédos dél-tornai, észak-borsodi és gömöri református jobbágyfalvakból választottak párt maguknak. Az exogám házasságokban a legtöbb feleség a Szőlősardótól a korabeli úthálózatot tekintve igen közeli, legfeljebb 5–6 km-re, 1–2 óra járásra eső aprófalvakból származott: Teresztenyéről és Égerszöggről 18–18, Kápolnáról 17, Kánóról és Varbócról 14–14, Petriből 13.<sup>9</sup> E belső terület falvai az aráknak együttesen 30%-át adták. Összesítve 12%-os súlyt képviseltek a 10–15 km-re fekvő települések közül Jósfa (9), Perkupa (6), Suhogy (6), Trisz (6), Aggtelek (4), Szalonna (4) és a valamivel távolabbi Szendrő városa (4). Más településről legfeljebb 3 feleség származott a vizsgált időszakban.<sup>10</sup>

Valamivel tarkább a kép a nők esetében, 22%-uk a közeli falvakban lakó férfival házasodott össze: teresztenyeivel 17, varbóciival 13, kánaival 10, petrivel 10, égerszögivel 9, perkupaival 7. További 11%-uk az alábbi településekről való: Szalonnáról 9, Suhogyról 8, Kápolnáról, Jósfaőről, Imoláról 6–6, Szinről és Rudabányáról 4–4.<sup>11</sup> Feltűnő különbség, hogy a szomszédos Kápolnán viszonylag kevésbé voltak kelendők az arдай menyecskék, míg a legközelebbi Bódva-völgyi falu, Perkupa itt jóval előrébb sorolódott, mint a férfiak párválasztási rangsorában. A tornai Alsó-járás, Észak-Borsod és a szomszédos gömöri települések református lakossága már a 18. században egy házasodási körzetet alkotott, sőt mint később még utalunk rá, ennek nyomai már a 17. században is kimutathatóak.

A források tanúsága szerint a 19. században a parasztok körében a lokális endogámiaira való törekvés egyre erősödő tendenciaként jelentkezett. Míg a 18–19. század fordulóján csak mintegy minden harmadik-negyedik házasság kötöttett falubeliek között, 1840-re ez az arány elérte az 50%-ot, majd a század derekától 60% körül stabilizálódott (2. táblázat). Csak 1880, a szőlőt, az arдайiak egyik fő jövedelemforrását csaknem teljesen elpusztító filoxéravész, és a nyomában megindult tengerentúli kivándorlás után lódult meg ismét, s ekkor már a 90%-ot is meghaladta. Az 1880 utáni korszakkal itt most részleteiben nem foglalkozunk, csak annyit jegyzünk meg, hogy a helyben maradók között az endogámia gyakorlatilag kizárólagosságot követelő normává vált. Ugyanez a tendencia a férfiak és a nők párválasztásában egyaránt megfigyelhető (2. táblázat).

<sup>9</sup> A Csoknyay Judit által vizsgált Szamosangyaloson a párválasztás átlagos, a korabeli utakon mért távolsága (az átlagos párválasztási rádiusz) 1777–1940 között végig 5 kilométeren belül volt. Igaz, ebben az átlagban az arányukat tekintve 50–70%-ot képviselő endogám párok is szerepelnek 0 kilométerrel, de még az exogám házasságkötések kétharmada is 10 kilométeren belül történt. (Csoknyay 1986: 438.)

<sup>10</sup> 1869-ben 9 Szőlősardón született férfi élt házasként a megye más településein (a parasztok közül Égerszögön 2, Perkupán, Szögligeten, Jósfaön, Komjátiban 1–1) a molnár fia Varbócon, egy cigány és egy zsidó korcsmáros pedig Jósfaön.

<sup>11</sup> Közülük 1869-ben 22 nő él még házasságban a megye más településein: 5–5 Teresztenyén és Perkupán, 2–2 Varbócon, Petriben és Szinben, továbbá 1–1 Lenkén, Görgön, Komjátiban, Égerszögön, Jósfaön és Kápolnán.

2. táblázat

*Az endogámia mértékének alakulása Szőlőszárdon, a helybeli férfiak és nők körében, 1772–1890. között*

	Ardaiak házassága összesen	Férj helybeli	Feleség helybeli	Mindkettő helybeli	Férfi endogámia	Női endogámia	Endogámia
1772–1780	32	24	11	3	13%	27%	17%
1781–1790	29	16	18	5	31%	28%	29%
1791–1800	40	22	25	7	32%	28%	30%
1801–1810	35	27	13	5	19%	38%	25%
1811–1820	31	18	19	6	33%	32%	32%
1821–1830	41	29	21	9	31%	43%	36%
1831–1840	57	41	34	18	44%	53%	48%
1841–1850	48	34	35	21	62%	60%	61%
1851–1860	31	16	20	5	31%	25%	28%
1861–1870	49	36	35	22	61%	63%	62%
1871–1880	57	40	41	24	60%	59%	59%
1881–1890	26	23	25	22	96%	88%	92%

3. táblázat

*Az endogámia mértékének alakulása Szőlőszárdon, négy törzsszékös nemzetségbe tartozó férfiak között, 1772–1890.*

	Porcs			Ráki			Ritó			Osvárt		
	Nemzetségbeli férj összesen	Ebből ardai feleséget vett el	Endogám az összes %-ában	Nemzetségbeli férj összesen	Ebből ardai feleséget vett el	Endogám az összes %-ában	Nemzetségbeli férj összesen	Ebből ardai feleséget vett el	Endogám az összes %-ában	Nemzetségbeli férj összesen	Ebből ardai feleséget vett el	Endogám az összes %-ában
1772–1780	2	1	50%	1	0	0%	2	0	0%	3	1	33%
1781–1790	1	0	0%	1	0	0%	2	0	0%	0	0	
1791–1800	4	2	50%	1	1	25%	5	1	20%	3	1	33%
1801–1810	6	1	17%	5	2	40%	5	1	20%	3	1	33%
1811–1820	6	2	33%	5	1	20%	1	0	0%	0	0	
1821–1830	6	2	33%	5	1	20%	5	1	20%	1	1	100%
1831–1840	4	2	50%	9	4	44%	8	3	38%	4	3	75%
1841–1850	12	6	50%	7	5	71%	6	5	83%	1	0	0%
1851–1860	6	2	33%	1	0	0%	0	0		3	0	0%
1861–1870	8	6	75%	3	2	67%	6	3	50%	3	2	67%
1871–1880	13	8	62%	6	4	67%	6	4	67%	2	2	100%
1881–1890	2	2	100%	3	3	100%	2	2	100%	3	2	67%

Bár a kis számok miatt erőteljesebb ingadozással, de az emelkedés a négy nagyobb törzsökös nemzetség (Porcs, Ráki, Rito, Osvárt) házassági viselkedésében is tükröződik (3. táblázat). Az endogámia fokozódása, a népességszám és a férfiak házasságkötési életkorának emelkedése többé-kevésbé párhuzamosan ment végbe. A 18. században megindult dinamikus lélekszám növekedés (1795: 254 fő) a 19. század közepére elakadt. A század második felében az 1873-as kolerajárvány okozta jelentős csökkenéstől eltekintve a népesség nagysága már alig változott, a század végéig a 400–450 lelkes sávban mozgott (1828: 350, 1850: 411, 1857: 432, 1869: 443, 1880: 372, 1890: 412, 1900: 429<sup>12</sup>). Ez a viszonylag alacsony népességszám azonban már elegendőnek bizonyult az alapvetően endogám házassági norma térnyeréséhez.

### A rendies státuszörzés gyengülése

A gazdacsaládok lehetőleg egymás között házasodtak, de a gazdák és zsellérek közötti házasság sem volt kivételes, sőt, a gazdacsaládoknak leszármazottai között is találunk zselléreket. 1852–1860 között például 20 gazda (helyi és idegen együtt) házasságát anyakönyvezték a szőlősardai matrikulában. Közülük 18-nak volt gazdacsaládból való felesége, s mindössze kettő vett el zsellérlányt. Ugyanabban az időszakban két zsellérfi nősült, egyikük zsellérlányt, másikuk gazdálányt vett el. A jelzett időszakban hat esetben a házasultak úrbéres besorolása bizonytalan.

A kisenemesek párválasztási orientációja Szőlősardón csak korlátozottan figyelhető meg, mert csak egyetlen nemesi família, a Szász (korábbi írásmód szerint Száz) család élt itt huzamosan, legalábbis a 18. század végétől.<sup>13</sup> A 19. századi forrásokban ez a család már rendszeresen zsellérként szerepelt, s 1824-től adatolhatóan már a helyi jobbágycsaládokkal (Porcs) is házasságra lépett. A család neve mellett (és általában véve is) a születési anyakönyvben 1873-ban találkozzunk utoljára a nemesi származás megjelölésével, azaz nem sokkal az 1871-ben kötött úrbéri egyezség után. Ettől kezdve a helybeli és környékbeli gazdákkal, kisenemesekkel (Porcs, Ráki, Hegedűs, teresztenyei Varró) egyaránt házasodnak. Számos házasság jött létre az arдай gazdacsaládok és az arдай anyaegyház filiáinak (Teresztenye, Kápolna) hasonló életmódot folytató kisenemesi családjai között is.<sup>14</sup> E kizárólag a patrilocális mintát követő házasságok révén azonban

<sup>12</sup> Ludovicus Nagy (1828) és a népszámlálások (1850–1900) adatai. Az osztrák népszámlálásokra nézve a honos, 1869-től a jelenlevő népesség.

<sup>13</sup> A család az 1813., 1843. és 1846. évi járási nemes-összeírásban szerepel: Kassai Állami Körzeti Levéltár (továbbiakban ŠOBA KE), Torna megye levéltára, 1778–1850 (továbbiakban TŽ I.), Nobilitaria: A járásbeli Nemes Urak összeírása (1813. augusztus 2.), 214/1813; Tekintetes Torna megye Alsó Járásában lakos vagy birtokos szavazható nemességnek személyes összeírása (1843. április 13.; 1846. szeptember 21.) 214/1843, 1846.

<sup>14</sup> Az 1840-es években a tiszaszlári katolikus kisenemesekre inkább az úrbéres telkes jobbágycsaládok felé nyitó rendi exogámia volt jellemző. (Kövér 2007: 120.) Benda Gyula szerint Keszthelyen



Szőlőszárdon nem jelentek meg teresztenyei nemescsaládok (pl. Ns. Bíró), sem arдай gazdasaládok Teresztenyén.

A faluban rendre fel-felbukkanó, időlegesen megtelepedő nemes családok egy másik rétege, többnyire az éppen itt szolgáló lelkész (Ns. Lovass István, 1794–1825, fia József, 1825–1857, Ns. Ragályi László 1860–1874), tanító (pl. Ns. Kósa Ferenc, 1798–1815), inkább mint értelmiségiek ragadhatók meg. A helyben lakó nemességet ők, valamint letelepedett, ideházasodott leszármazottaik alkották (4. táblázat).<sup>15</sup> Házassági kapcsolataik révén ők egyrészt a dél-tornai, de mindenekelőtt a gömöri Százszölgy falvainak (Szin, Szilice, Zádorfalva, Ragály, Imola, Zubogy) református kisnemesi rétegéhez, másrészt a tágabb vidék értelmiségieinek (lelkész, tanító), hivatalnokainak (jegyző), iparosainak és kézműveseinek kissé alaktalan csoportjához kötődtek. Az arдай parasztoznak e vegyes összetételű csoporttal való házassági kapcsolatai elhanyagolhatóak.

Az Ardón házasodó nemes és nem nemes értelmiségi famíliáknál a felekezeti és rendi homogámiára való törekvés elé egy foglalkozási csoporton (az értelmiségi, kézműves, iparos) belüli endogámia lépett. Olykor a nadrágos emberek helybeli, környékbeli parasztokkal, gazdákkal és zsellérekkel való házasságkötése is előfordult. Ns. Lovass István helyi prédikátor például, aki maga Szőlőszárdon, a helyi lelkész családjában született és nevelkedett, a szintén helybeli Osvárt Mihály gazda (1784–1835) lányát, Zsuzsannát vette el. A később megözvegyült lelkészné, a szintén özvegy, s Perkupáról visszatelepülő Ferenczi István, nyugalmazott tanítóval kelt egybe. Ugyanennek az Osvárt családnak a nagyobbik lányát, Juditot, a lenkei Ns. Dienes István vette el, aki Szőlőszárdon vösködött kb. 1845-ig,<sup>16</sup> azaz míg feleségének húga, Zsuzsanna és öccse, Mihály, az örökös, 1847-ben meg nem házasodott. A beházasodott tanítócsaládok között találunk nem nemes (pl. Hegedűs Jánost, 1771–1773), nemes (pl. Ns. Kósa Ferencet, 1798–1815) egyaránt (4. táblázat).

A homogámiára való törekvés más foglalkozási csoportoknál is megfigyelhető, mindenekelőtt a pásztoroknál, bár a pásztorok is többé-kevésbé nyitottak voltak a többi (községi és uradalmi) cseléd és a zsellérség felé.

---

a 18. század végén, a 19. század első felében a „nemes-nemnemes semmilyen társadalmi-demográfiai relevanciával nem bír”. (Benda 2003: 88.)

<sup>15</sup> 1813-ban a járásbeli nemes urak összeírásában a nemes Szász családon kívül ns. Kósa Ferenc oskolamester (1798 és 1815 között) és ns. Molnár Péter családjá lakott itt (lásd még Pozsgai 2007b). Kósa Ferenc fia, Dániel előbb nemes lányt vett el, majd 1843-ban mintegy 53 évesen megözvegyülve egy helyi molnár leszármazottjának özvegyét, s zselléreként halt meg.

<sup>16</sup> Dienes István az 1843-as nemesi összeírásban még igen, az 1846. évben már nem szerepel. A családra vonatkozó utolsó anyakönyvi bejegyzés: 1843. december, Zsuzsanna lányuk születése.

4. táblázat

*A Szőlősardóna benősült és/vagy betelepült családok 1740–1870 között<sup>17</sup>*

neve	A betelepülő		A betelepülés	
	foglalkozása	ideje	alkalma	
<i>molnár Cseh János</i>	molnár	1755k	fia	benősül
Hajdú János	telkes	1760k	vő	Kápolnáról
<i>mester Hegedűs János</i>	rektor	1770k	fia	benősül
<i>Veres Márton</i>	telkes	1772	vő	
Kocsárdi István	?	1775	vő	Rudabányáról
<i>Szabó András</i>	zsellér	1780	vő	
Vitrinczki Mihály	juhász?	1782	vő	
<i>ns. Kósa Ferenc</i>	rektor	1798k	fia	betelepül
Samu Márton	telkes	1802	vő	
Varbóci Veres István	telkes	1815	vő	
Ónodi József	cigány	1816	vő	
<i>Fóris János</i>	zsellér	1817	vő	
<i>Szabó István</i>	gulyás	1825k	fia is ide	nősül
ns. Oláh Péter	polgár	1828	ide nősül	Jósvafőről
<i>Bafi család</i>	telkes	1828 előtt	?	
<i>Varró István</i>	zsellér	1830	vő	(Teresztenyéről?)
Polonkai István	zsellér	1835k	?	
ns. Dienes István	?	1837	vő	Lenkéről
<i>Bak Tamás</i>	telkes	1838	vő	Jósvafőről
<i>Ötvös János</i>	telkes	1838	vő	Teresztenyéről
Szilasi János	telkes	1839	vő	Komjátiból
ns. Kéri Gábor	?	1840k	betelepül	
<i>Szitár Pál</i>	molnár	1845k	fiai (ácsok)	ide nősülnek
<i>ns. Lovass István</i>	lelkész	1847	fia (lelkész)	itt nősül
<i>Pető István</i>	zsellér	1851	vő	Perkupáról
Kovács András	telkes	1852	vő	Kánóról
Veres Gábor	zsellér	1853	vő, szolga	Rudabányáról
<i>Pozsgai Péter</i>	zsellér	1856	vő	Égerszögéről
Pozsgai Péter	telkes	1859	vő	Égerszögéről
<i>Kovács Gergely</i>	telkes	1863	vő	Égerszögéről
Vasko József	szűcs	1865k	betelepül,	bérlő
Ferenczi István	rektor h.	1867	ide nősül	
Diczházi Márton	juhász	1869k	fia	benősül

<sup>17</sup> Az összesítésben azok a családnevek szerepelnek kurzívval szedve, amelyeket legalább két generáció viselt folyamatosan Szőlősardón. A foglalkozásnév több esetben az apa foglalkozására vonatkozik. A zsellér vagy telkes pedig arra a családra vonatkozik, ahová a férj vőnek állt.

## A lokális endogámia vizsgálata az 1869. évi népszámlálás alapján

Az endogámia problematikájának egy egészen másféle megközelítésére kínál lehetőséget az 1869. évi népszámlálás, hiszen az adatfelvétel során rögzítették minden összeírt születési helyét (az anyakönyvekben többnyire az esküvőt megelőző lakhelyet jegyezték fel). Itt csakis a felvétel időpontjában még élő és helyben tartózkodó, azaz a jelenlévő népességet áll módunkban vizsgálni, az elköltözötteket (akik főleg nők) csak akkor, ha a megyében maradtak. Amennyiben a szőlősardai háztartási felvételi íveken nem szereplő, más faluba férjhez ment menyecskékkal nem számolunk, a dominánsan jellemző patrilokális letelepedési gyakorlat a nőknek a népszámlálási anyagból becsült endogámia-indexét jelentősen megnöveli. A férfiaknál az ebből eredő torzítás az idegenbe vőnek állt férfiak csekély száma miatt jóval kisebb. További fontos különbség, hogy a népszámlálási anyag vizsgálatakor az időközben elhalálozottak sem vehetők tekintetbe.<sup>18</sup> Mindezek miatt az anyakönyvekből származtatott és a népszámlálásokból kalkulálható endogámia-indexek összehasonlításakor körültekintően kell eljárni. Szőlősardón 1869-ben 92 házaspárt írtak össze, ebből 14 migráns, azaz egyik házaspár sem helyben született. Ezek a községi cselédek (a juhász, a csordás, a kondás, a csikós, a bornyász és a kerülő), az iparosok és kereskedők (a molnár, egy szűcs, a cigány kovács és a zsidó korcsmáros), a helyi értelmiség (a ref. lelkész és az iskolamester), egy napszámos, és egy alamizsnából élő cigány család. A többi 78 házaspárból 34 esetben a férj,<sup>19</sup> 7 esetben a feleség,<sup>20</sup> 37-ben mindkét fél helybeli születésű, ami 64%-os arányú endogámiának felel meg. Az endogámia arányszámot itt a helyi születésű, helybeli párral rendelkező helyi lakosoknak (azaz az endogám párban élő helyieknek) a helyi születésű helyben lakó házaspárokhoz viszonyított arányszámaként értelmezem. A Pozsgai Péter által vizsgált hat tornai szlovák, ruszin, lengyel nemzetiségi faluban a ruszin–magyar Barakony kivételével (57%) az azonos módon számolt arány mindenhol az ardainál magasabb volt,<sup>21</sup> sőt a rutén–vlach eredetűnek meghatározott Falucskán 94%.<sup>22</sup> Ezek a magas értékek azonban semmiképpen nem vethetők egybe az anyakönyvből számolt endogámia indexekkel. A patrilokális lakhelyválasztási gyakorlat erős torzító hatása mindjárt nyilvánvaló lesz, ha az endogámia arányszámokat nemenként külön tekintjük. Így Szőlősardóra az 1869-es népszámlálás adataiból

<sup>18</sup> Pozsgai 2007: 45.

<sup>19</sup> Összesen 18 faluból: 7 asszony Kápolna, 5 Égerszög, 3 Kánó, 3 Szuhogy, 2 Felsőkelecsény, 2 Jósvafő, 2 Varbóc, Aggtelek, Alsótelekes, Disznóshorvát, Jánok, Perkupa, Petri, Szendrő, Szilas, Teresztenye szülötte.

<sup>20</sup> Férjeik közül 2 Égerszög, 11 pedig Kápolna, Perkupa, Jósvafő, Rudabánya (Borsod vármegye) és Cakó (Gömör vármegye) szülötte.

<sup>21</sup> Derenken 75%, Falucskán 94%, Barakonyban 57%, Horvátiban 77%, Rákón 81%, Szentandráson 76%.

<sup>22</sup> Pozsgai 2007: 74. Az itt közölt endogámia arányszámok a forráscikkben közölt értékeknél rendre magasabbak, mert ott az endogám pároknak az összes helyben lakó párhoz, beleértve a betelepült idegen családokat is, viszonyított arányszáma szerepel. A Pozsgai Péter által használt mutató házaspárookra, az itt használt egyénekre vonatkozó index.

a férfiakra 52%, a nőkre 84% adódik.<sup>23</sup> Az arдай születésű házas férfiak 11%-a, míg a házas nők 33%-a élt ekkor szülőfaluján kívül. Az említett falvakkal ellentétben Szőlőrsárdót vele azonos felekezeti, nemzetiségű és – a kurialista falvakat nem számítva – azonos társadalmi státuszú falvak koszorúja övezte, így megvoltak az adottságai arra, hogy házassági kapcsolataiban legalábbis a század első felében még viszonylag nyitott legyen, a felekezeti és rendi homogámia megsértése nélkül.

Az endogám házassági gyakorlat valódi arányát úgy közelíthetjük meg jobban, ha a helyben született, de idegenbe férjhez ment asszonyokat/vőneket álló férfiakat korrekcióba vesszük.<sup>24</sup> Mivel az 1869-es népszámlálási anyag csaknem egész Torna megyére rendelkezésünkre áll, ez a korrekció nagyobb részben elvégezhető. A megyén kívülre került vőek és főleg feleségek számát azonban legfeljebb becsülni tudjuk. Az ilyen módon korrigált endogámia index Szőlőrsárdón a férfiakra 46%, a nőkre 56%, az arдайakra általában véve pedig 51%-nak adódik.<sup>25</sup> Becslésem szerint Ardó esetében ezek az arányszámok éppen a tekintetbe nem vett, a megyén kívül élők okán rendre 1–2, 4–5, illetve 2–3%-kal még mindig túlbecsülik a valódi endogámia indexet, ez azonban már elfogadható, és az anyakönyvekből számolt értékekkel összevethető (felső) közelítő becslés. Természetesen az így számolt endogámia index nem a népszámlálás időpontjára vonatkozik, hanem egyfajta, az előző évtizedekben házasodott és még életben levő arдайak korcsoportjainak nagysága szerint súlyozott időátlag. A népszámlálásból származtatott értékek tehát elsősorban egymással hasonlíthatóak össze, s csak másodsorban az anyakönyvekből kalkulált indexekkel. Ha feltételezhetjük, hogy az endogám és exogám házasságban élők ugyanolyan valószínűséggel hunytak el, az özvegyekkel való korrekciótól el lehet tekinteni. Az 1869-ben Szőlőrsárdón élő 24 özvegyasszony majd fele (10) helybeli születésű volt, 9 más faluból hozott feleség, 5 között affiniális rokonok (pl. ideköltözött anyós), valamint szolgálók, cselédek. Özvegy férfi mindössze kettő élt ekkor a faluban, mindketten helyi születésűek.

## Felekezeti és etnikai homogámia, vegyes házasságok

A felekezeti homogámiára való törekvés az egész korszakban általános volt, bár vegyes házasságok a 19. század legelejétől adatolhatóak. A reformátusokon kívül a faluban egyetlen római katolikus család lakott, a Bafi (Baffy) 1828-tól adatolhatóan. Evangélikus vallásúak Szitár Pál molnárnak, a Csáky-gróf uradalmához tartozó malom bérlőjének érkezéséig nem dokumentálhatóak a faluban. Bár a család

<sup>23</sup> Női/férfi endogámia index: helyi születésű, helyben lakó endogám asszonyok/férfiak száma a helyi születésű, helyben lakó házas asszonyok/férfiak számához viszonyítva.

<sup>24</sup> Korrigált női/férfi endogámia index: helyi születésű, helyben lakó endogám asszonyok/férfiak száma a helyi születésű házas asszonyok/férfiak számához viszonyítva, tekintet nélkül arra, hol élnek.

<sup>25</sup> A Pozsgai 2007. 3. táblázata alapján újraszámolt endogámia indexek: Derenk, férfi 51%, nő 63%; Falucska, férfi 91%, nő 90%; Barakony, férfi 40%, nő 51%; Horváti férfi 65%, nő 61%; Rákó, férfi 61%, nő 63%; Szentandrás, férfi 57%, nő 65%.

vallását az 1869-es népszámlálás egyöntetűen evangélikusnak mutatja, az anyakönyvben rendszerint nem különböztetik meg őket a helyi kálvinistáktól. Rajtuk kívül még rendszerint egy zsidó család is élt a faluban, az uradalmi kocsmá bérője. Az első vegyes házasságot Rito Márton kötötte, aki megözvegyülten egy putnoki római katolikus nővel kelt egybe 1803-ban. Őt két évtizeddel később Bene István gazda két kisebb fia, Mihály és József követték a sorban, akik a Jánokról származó Dunaiszki János, akkor szőlősardai kondás lányait, Erzsébetet és Máriát vették nőül 1826-ban és 1827-ben. Az ősi alvégi Bene-porta és a községi pásztorok faluszéli cselédházai, ahol Diczháziék is laktak, éppen szomszédos telken álltak. A Bene-birtokot bátyjuk, András örökölte. József utódok nélkül maradt, egy szülött fia négy hónapos korában meghalt. Mihály a házasságot követően áttért a katolikus vallásra, egyetlen leányukat, a szintén katolikusnak keresztelt Juliánát Nagy Porcs Pál gazdafi vette el 1849-ben. Bene Juliánna a Porcsok között visszatért nagyapja vallásához. Amikor férje elvesztése után 1861-ben ismét férjhez megy az obsitos Csáki Porcs Péterhez, már református vallású. A Bafi család és a helybeli református közösség között egyetlen frigyre került sor, B. János és Ráki Pál Klára között 1872-ben. Ezekon kívül 1890-ig még három katolikus-kálvinista felekezettek közötti heterogám házasságról van tudomásunk (1855, 1876, 1878).<sup>26</sup>

A katolikus-református vegyes házasságokon kívül mindössze néhány evangélikusok és reformátusok közötti vegyes házasságról tudunk a vizsgált 120 év alatt. Szitár Pál molnár és hat gyermeke egy kivétellel nem helybeliekkel kötött házasságot (1849–1892 között). 1841-ben a szőlősardai református lelkész lánya egy szini evangélikus (nemes?)emberrel, Zubritzky Dániellel kelt egybe, 1848-ban pedig Parti Porcs István vett evangélikus feleséget Jákfalváról.

A zsidó felekezethez és a cigány etnikumhoz tartozóak tökéletesen zárt közösségeket alkottak, abszolút endogámia jellemezte őket. Különböző nemzetiségek, etnikumok közötti házasság nem adatolható a vizsgált időben.

## A NEMZETSÉGI INTÉZMÉNY EMLÉKEI

### A törzsökös nemzetségek folytonossága és a település rendje

A nemzetségek, családok kontinuitásának vizsgálatára Szőlősardón csak a 16. századtól adottak a feltételek, ekkortól állnak rendelkezésre nagyobb mennyiségben olyan források, amelyek már név szerinti adatfelvételt tartalmaznak. Kiindulásként közreadom (Függelék I.) az 1578–1740 közötti, Szőlősardó népességére vonatkozó nominális forrásokban fellelhető családneveket a forrásbeli gyakoriságuk megadásával.<sup>27</sup>

<sup>26</sup> 1855-ben Izsák János (r. k., Szuhogy) vette el Ráki Máriát; 1876-ban Ráki József (zsellér) kerülő Varbócról hozott feleséget, a katolikus Barnóczki Katalint; 1878-ban Lázó Ferenc arday cigány egy szendrőldi cigánylánnyal kelt egybe.

<sup>27</sup> Az adatok forrásai rendre: 1578, 1588, 1596, 1598: dikajegyzekek, Magyar Országos Levéltár (MOL) Magyar Kamara Archivuma, Conscr. Portarum, Torna vm. (Mikrofilmtár 1635. tek.),

Határozott különbség látszik a 16. századi és a későbbi népesség között. Az 1570-es, 1580-as, 1590-es években összeírt családok közül a következő évszázadokban sokat már hiába keresünk Szőlősardón. E nevek többsége a későbbi századokban viszont a szomszédos községek reformátusai között bukkan fel: a Petők Perkupán, a Kocsárdiak Teresztyén, a Borosok Égeszögön, a Bakok Jósfafőn, a Matók Kápolnán, a Domonkosok Kánón, a Hejniecsek (Henyetzek, Hannezok) Szalonnán stb. E nemzetségekkel Szőlősardó később, a 17–20. században sem szakított meg minden kapcsolatot. Mint feleségek, vagy éppen vők újra és újra felbukkantak Szőlősardón, s viszont, az arдай menyecskéket is gyakran ezekbe a falvakba vitték feleségnek. Elképzelhető, hogy a 16. században Szőlősardón talált családoknak egy része csak átmenetileg, éppen az említett falvakból a portyázó török elől menekülve húzódott itt meg. A 16. század közepétől a szomszédos falvak a török dúlások nyomán hosszabb-rövidebb időre pusztává váltak!<sup>28</sup> A rovásadó összeírásokra alapozva Szőlősardó átmeneti elnéptelenedése 1601–1602-ben következett be.<sup>29</sup> 1605-ben a környező falvak mellett már Szőlősardót is a hódoltak között említi az adóösszeírás. 1635-ben még mindig puszta hely 1 és ¼ portával. A vidék lakossága feltehetően a biztonságosabb északabbi falvakba menekült. Az uradalom központjáig, a Szögliget felett álló Szádvárig a török soha nem jutott el.

Az időben előre haladva, a 17. század második felétől minden változás, mozgás ellenére is egyre határozottabban mutatkozik meg a folytonosság.<sup>30</sup> A török veszély elmúltával a régi családok egy része ide, más részük a környék falvaiba költözött vissza. A még a 19. században is jelentős szőlősardai nemzetségek közül hat: a Bene, a Dobán, az Osvárt, a Porcs, a Ráki és a Rito már a 17. század végén is a helyi népesség alaprétegét adták. Sőt, e hat családból négy: a Porcs, a Ráki,

1593: urbárium MOL P 72: A Csáky cs. Lvt. Fasc 96/a 179., 1686: Maksay 1959: 488 (urbárium), 1694: Herman 1894: 167–174. (szőlőhegyi artikulások), 1711: urbárium, MOL P 72: A Csáky cs. Lvt. Fasc. 96/a 148., 1715 (és az ezzel a névanyag tekintetében gyakorlatilag egyező 1720): országos összeírások, MOL Archivum Regni, Lad. BB. és Lad. DD., Torna vm. Szőlős-Ardó, mikrofilmen: 3121. és 3134. sz. tek., 1726–40: Szőlősardó református egyházközség születési anyakönyve. Bár az idézett források egyike sem tartalmazza az adott időszakra a teljes népességet, a célnak, ami a 16–18. századi demográfiai folyamatok illusztrálása volt, elégségesek.

<sup>28</sup> 1554-ben, Füleke eleste után a törökök az egész Sajó völgyét végigdúlták, 1562-ben felégették a Bódva völgyében Szőlősardótól 10–15 km-re eső Szalonnát és Perkupát. (Borovszky 1909: 87; Dénes 1983: 97.)

<sup>29</sup> Az összeírt házak száma 1599-ben 28+4 pusztá, 1600-ban 22, 1601-ben 14, 1602-ben 4, 1603-ban 3.

<sup>30</sup> 1686-ban a Porcs név helyett a forráskiadványban Peres szerepel, ami nyilvánvaló elírás. Az ott említett Iacobus Peres 1694-ben Porcs Jakab néven szerepel. A Gergely családnév előfordulásai 1686-tól 1720-ig: Gregorius István telkes jobbágy, István Gergely törvénybíró, Steph. Gergely telkes, Stephanus Gergöl telkes, Steph. Gergely zsellér. Látszik, hogy az összeíró hol az Istvánt, hol a Gergelyt vette családnévnek, én a Gergely alakot tekintettem mérvadónak. 1711-ből nem vettem fel Rito Péter és Mihály, valamint Sallai Gergely árvait, 1720-ban pedig szerepel két nem jobbágy személy (Andreas Kelecsény liber, Joannis László Nlis ibid.), akiket kihagytam a táblázatból, ugyanis se azelőtt, se azután nem fordulnak többször elő, egyébként a táblázat, a forrásokhoz képest teljes.

a Rito és az Osvárt már a 16. században is jelentős súlyt képviselt a helyi népességben, s már ekkor itt élt a később, a 18. század során kikopott Décse, Janka és Balogh család is.

Az összesítésből e családok állandó jelenléte mellett jól látszik még egy, a 17–18. századok fordulója táján, valamikor 1694 és 1715 között bekövetkezett törés is, amely a népesség erőteljes megcsappanásában, néhány család végleges eltűnésében ragadható meg. A korábban szintén meghatározó Balogh, Décse és Janka nemzetségek az 1711. utáni forrásokból már hiányoznak. Később nemcsak Szőlősardón, de szomszédságában sem találjuk őket. Emléküket mindössze két helynév (a *Décsetava* és a *Janka-kút*) őrzi mindmáig a falu határában. A pusztulás még hangsúlyosabban mutatkozik meg az úrbéres telkes jobbágy és zsellér családok számának csökkenésében. Míg az 1686-os urbáriumban 15 egész és 2 fél telkes jobbágycsaládot (valamint 6 egész és 5 fél pusztá telket) írtak össze, addig az 1711. évi urbáriumban már csak 10 egész telkes jobbágy, egy zsellér és egy taksás (továbbá 9 pusztá féltelek) szerepel, majd néhány évvel később, 1715-ben és 1720-ban mindössze 8 gazda, akiknek kezén ugyanakkor jelentős mennyiségű pusztá terület is volt.<sup>31</sup> Az 1694 és 1715 közötti gyors demográfiai leépülést mindenek előtt az 1709–10-ben dúló, a népességet megtizedelő pestisjárványnak, kisebb részben a feltételezhető elköltözéseknek tulajdoníthatjuk: az Alföld benépesítésében kisebb-nagyobb tornai csoportok is részt vehettek.<sup>32</sup> Az 1709–11-es pestis méreteiről Ila Bálint gömöri adatai nyomán alkothatunk képet.<sup>33</sup> A szomszédos gömöri vidéken, Rozsnyó és Krasznahorka vidékén a pusztulás 90% körüli volt! De ekkor néptelenedett el a később részben lengyelekkel újratelepült Derenk,<sup>34</sup> vagy Észak-Borsodban Abod<sup>35</sup>, ahová a református magyarok mellett a 18. században ruszinok is települtek. A tornai pusztítás méreteiről a kutatások hiányosságai miatt még nem lehet átfogó képet adni, mindenesetre a szórványos adatokból itt is a gömörihez, borsodihoz hasonló pusztítást lehet sejteni. Szőlősardó 1711. évi urbáriumában három nemrég meghalt jobbágy árváinak adatai is szerepelnek: Rito Mihály, Rito Péter és feleségeik, valamint Sallai Gergely minden bizonnyal a pestis áldozatai lettek. Sallai özvegye Jósavőre távozott, a Rito árvák rokonokhoz kerültek. Décse Pétert az urbáriumba már mint vagyontalan, utódok nélküli zsellért vették fel, később nincs is hír nemzetiségéről. Az 1727-től vezetett református keresztelési anyakönyvben sem fordul elő ez a név.

A pestis pusztítása után a népesség hamarosan gyarapodásnak indult, s új családok tűntek fel. Az Angyal család felemelkedése különösen gyors és látványos volt. Az első Angyal először az 1711-es urbáriumban bukkan fel, akkor

<sup>31</sup> Az 1720-as összeírás tanúsága szerint e pusztá helyeket akkor már tíz éve használták.

<sup>32</sup> A lakosság egy részének elköltözése nem zárható ki, de az összehasonlító adatok birtokában feltehető, hogy elsősorban a pestis felelős ezért a pusztulásért.

<sup>33</sup> Ila 1976: 341–345.

<sup>34</sup> Bódi 1979: 103–104.

<sup>35</sup> A pestis borsodi pusztításáról Borovszky 1909: 360; Veres 1984: 28.

mint telkes gazda, s ugyanő 1720-ban már a község bírója.<sup>36</sup> A forrásokban az 1730-as években megjelenő Ns. Szász család a későbbiekben szintén állandó szereplője Szőlősardó életének. Az 1720-as évektől a népesség nagyobb részben a természetes szaporodásnak, kisebb részben a csekély beköltözéseknek köszönhetően erőteljes növekedésnek indult. Az 1715-ös, 1720-as országos összeírás, az 1756-os urbárium és az 1771–72-es úrbérrendezés népességre vonatkozó adatai és az anyakönyvi bejegyzések egybehangzóan vallanak erről. A 4. táblázat a nominális források alapján a betelepülőkről összeállított lajstrom. A lista 1772-től, a házassági anyakönyv megnyitásától tekinthető legalábbis a lakosok zömét adó reformátusok tekintetében teljesnek. Feltűnő, hogy a 18. században megjelent új családnevek között milyen kevés származott a szomszédos falvakból (a Hajdú Kápolnáról, a Pető Perkupáról, a Pozsgai Égerszögről). De az ardayi családnevek sem gyökereztek meg tartósan a szomszéd községekben. A benősülő nők egy része ráadásul már özvegyként került a faluba, illetve özvegyasszonyt vett el. Az ő rendelt feladatuk már nem az utódok nemzése, inkább csak az örökös árvákról való gondoskodás lett. Ők maguk nem voltak igazi gazdák, s fiaik sem lettek azzá. Utódaik vagy elmentek a faluból, vagy helyben maradva zsellérekévé lettek. A Szőlősardón megtelepedett családok listájára egykori tanítók, uradalmi molnárok, kerülők is szép számmal felkerültek. 1740 és 1870 között, nem számítva az utódok nélkül elhaltakat, 16 új családdal gazdagodott Szőlősardó. A jövevényeknek azonban csak kisebb része (Hajdú, Hegedűs, Veres, Fóris, Bafi, Pető, Pozsgai) tudott itt tartósabban gyökeret verni. A többiek egy-két generáció után éppoly hirtelen tűntek el, ahogyan korábban megjelentek.

Szőlősardón a 19. század második felében szoros kapcsolat volt a törzsökös nemzetségek és az egyes falurészek között. A *Ráki-sor*<sup>37</sup> esetében ez az összefüggés a falurész elnevezésében is kifejezésre jutott, ebben az utcában csak a Ráki nemzetséghez tartozóak laktak. Ha nem is ilyen tisztán, de határozottan felismerhető volt a jelenség a többi nemzetség vonatkozásában is. Ám ahhoz, hogy ezt a kapcsolatrendszer részleteiben és időbeli mélységében is bemutathassuk, a nominális forrásokhoz kell fordulnunk. Abból, hogy Szőlősardó családnév-készlete a 17–19. századok során nagyfokú stabilitást mutatott, nyilvánvalónak látszik, hogy az új házások döntően a férj falujában telepedtek meg, azaz a falu ebben az időszakban is dominánsan a *patrilokális* mintát követte. Az idegenből megtelepedett nők száma a 18. században még igen csekély lehetett (vö. 4. táblázat). Ebben még akkor is biztosak lehetünk, ha tudjuk, hogy az anyakönyvezési gyakorlat csak 1772-től nyújt elegendő támpontot a vősegi intézmény behatóbb vizsgálatára. A nők beházasodása, betelepődése ugyanis új családnevek meghonosodását is jelentette volna. Ilyenek azonban akkor csak kis számban bukkantak fel (4. táblázat), ha az özvegyekhez költöző, de utódok nélkül elhalt, vagy az örökségből kizárt jövevények eseteitől eltekintünk.

<sup>36</sup> A gyors felemelkedéshez a század eleji viszonylagos földbőség jó lehetőségét biztosította. A földek alkalmankénti újraosztásánál mindenki tehetségének megfelelően részesült a telki állományból.

<sup>37</sup> A mai napig élő elnevezés, miként a *Part* is.



Az, hogy a falun belül (tehát a tágabb értelemben vett patrilokalitás keretei között) az új házások hol alapítottak családot, atyjuk telkén-e (*patri-szesszionálitás*), vagy új beltelken (*neoszesszionálitás*), a forrásokból szintén rekonstruálható.<sup>38</sup> A vőség kizárásából következne az egyes nemzetségeknek ősi telkükhöz való kötődése, vagyis egy nagyfokú *szesszionális folytonosság* is. Azt pedig, hogy e térbeli kontinuitás során az ősi telkek integritását sikerült-e megőrizni vagy sem, a követett örökösödési minta szabta meg.

Az 1869-es háztartások térképre vitelekor a pontos lakóhely-azonosításokhoz szükség volt korábbi források segítségére is. Elsősorban az 1850-es és 1857-es népszámlálás anyagára, kisebb mértékben az 1828-as országos összeírásra és más nominális forrásokra lehetett támaszkodni. Kezdetől gyanítható volt, s menet közben bizonyossá vált, hogy a népszámlálásokhoz hasonlóan az 1828-as összeíráskor is a házak sorrendjében haladtak. Éppen ezért és ez által nyújthatott komoly segítséget a lokalizációs munkában. Sőt, ugyanebben a rendben készült az 1686-os, az 1711-es, az 1756-os, az 1771-es úrbéri összeírás, továbbá az 1715. és 1720. évi országos összeírás is. A conscriptorok mindig ugyanúgy, balról jobbra kerülve írták össze a falut, azaz ugyanabban az irányban, amerre a házszámozás is haladt egészen a 20. század közepéig, az összeírók mindössze a kiindulópont megválasztásában tértek el egymástól.<sup>39</sup> Ez pedig azt jelenti, hogy a névsoros időmetszetek összevetésével az 1869-re rekonstruált faluképből vissza lehet következtetni a száz-kétszáz évvel korábbira. Azaz meg lehet állapítani az egyes nemzetségeknek az 1709–11. évi nagy pestis előtti elhelyezkedését. Ez a viszonylag egyszerű eljárás rendkívül hatékornak bizonyult. Ebből a munkából született a Függelékben közölt II. táblázat és az 1. és 2. Térkép. Az 1720 utáni névsorok megfeleltetésénél az anyakönyvekből levezetett leszármazási rendet is figyelembe vehettem. Az összevetés alapján világosan igazolható volt a telkek birtoklásában is a törzsökös nemzetségek évszázadokon átívelő folytonossága. A Függelék II. táblázata alátámasztja azt a korábbi megállapítást is, hogy a falu 1710 utáni újrapépesülése elsősorban a természetes szaporodásnak volt köszönhető. Jól követhető itt a lakosság növekedése az idő előrehaladtával.

<sup>38</sup> Az anyakönyvi adatokból rekonstruált leszármazási fák és az 1771-ből, 1828-ból és 1871-ből rendelkezésre álló birtokadatok, valamint a családok 1869. évi lakhelyeinek egymáshoz rendelése azt mutatta, hogy a 18. század első felében, a pestis utáni földbőség következtében az egymással közeli rokonságban állók is, akár testvérek is, gyakran költöztek egymástól távol, a falu különböző részeire. Természetesen egy örökös mindig az ősi birtokon maradt. A 18. század második felétől, a telkek telítődésével azonban ez a lehetőség mindinkább háttérbe szorult, helyette a telkek felosztása jelenthetett megoldást. Mária Terézia úrbérrendeletétől ugyanis a telkek számának növelésére sem volt már lehetőség. Ezért van az, hogy a 18. század közepén élt gazdák leszármazottait még a 19. század végén is gyakran egymás szomszédságában találjuk.

<sup>39</sup> Dézsmajegyzékek és urbáriumok összeírásai sorrendjeink összevetésével, az első katonai térkép-felvétel anyagára is támaszkodva Veress Éva sikeresen rekonstruált 16–17. századi zempléni településrendeket. (Veress 1966.)

A Szög első rekonstruálható lakói Osvártok voltak. Ám az úrbérrendezés után az Osvártok elvesztették itteni telküket,<sup>40</sup> helyüket a 19. században először a molnár Csehek és Kósa Ferenc tanító utódai, majd a Csehekhez benősült egyik Porcsok ág (Cseh Porcs), végül a teresztenyei Ötvösök vették át. A 18. század közepe táján Angyalok és a Porcsok is jutottak itt telekhez. A 19. században a Porcsok lettek a Szög meghatározó nemzetsége, az 1850-es években már öt águk élt itt egyszerre.

A falu keleti szélén fekvő, nyugatra lejtő *Part* a 17. század második felében a Rito és a Décse nemzetség birtokában volt. Az utolsó Décse, Décse Péter 1711-ben mint vagyontalan, utódok nélküli zsellér még szintén itt lakott. A többi Décse a pestis áldozata lett, ami annál is inkább valószínű, mert az 1709–11-es pestis Szőlősardón éppen itt, a Parton szedte a legtöbb áldozatot. A Décsék mellett két Rito család gyermekei maradtak árván. Hogy 1711–1715 között maga Décse Péter is meghalt-e, vagy az újrakezdés reményében esetleg elköltözött: nem tudni, de a család nevével később már a szomszédos falvakban sem, sőt a megyében sem (pl. 1869-es népszámláláskor) találkozunk. Helyükre, a Ritok mellé a 18. század közepéig Osvártok, majd az úrbérrendezésig még Porcsok is települtek. Az úrbérrendezés után már nincs komoly változás.

A *Part* folytatásában a Porcsok és a Dobánok népesítették be az *Alvéget* (Alvég I.) már a 17. század utolsó harmadában is. Az 1771–72-es úrbér-rendezéskor azonban a Dobánokat zselléreknek minősítették, ettől kezdve a Porcsok mellett fokozatosan háttérbe szorultak. Száz év múltán, az 1869/71-es tagosítás során a Dobánok utolsó hagyatéka már a Nagy Porcsok birtokai között szerepel. Az *Alvég szemközti*, patak menti telkei (Alvég II.) a török idők után a Benék, valamint az Osvártok és a Ritok egy-egy ágának a szálláshelye volt. Az úrbéri tabella kiadása után a Benék súlya csökkent (fél telket vesztek), ám a 19. század folyamán fokozatosan ismét megerősödött. Rito Márton (1686) utódait utoljára 1715-ben találjuk a templom melletti alvégi portán. Az úrbérrendezés-kor itt összeírt Rito János a *Part*ról került ide már az 1760-as években. Fél telkét a rendezés során elvesztette, utódai a 19. század első évtizedeiben lassan eltűnnek, elvándorolnak a faluból. Helyüket a római katolikus Bafiak vették át, akikkel az 1828-as összeírásban találkozunk először. A Rákiak ősei eredetileg a felső Felvég és a későbbi *Ráki-sor* egymással szemközti telkeinek lakói voltak. A 19. század közepére a teljes Ráki-sort benépesítették.

Feltűnő, hogy a többi falurész nagy időbeli stabilitásával ellentétben a *Felvég* lakossága mind összetételében, mind történetiségében a legváltozatosabb volt. Ezt a területet a falu feltehetően a többenél később szállta meg. Ha korábban lakott is volt, az 1710. évi járványban elpusztult, s csak fokozatosan népesedett be újra.<sup>41</sup> Az úrbérrendezés után ez a terület mindenekelőtt az új, telkes jövevények

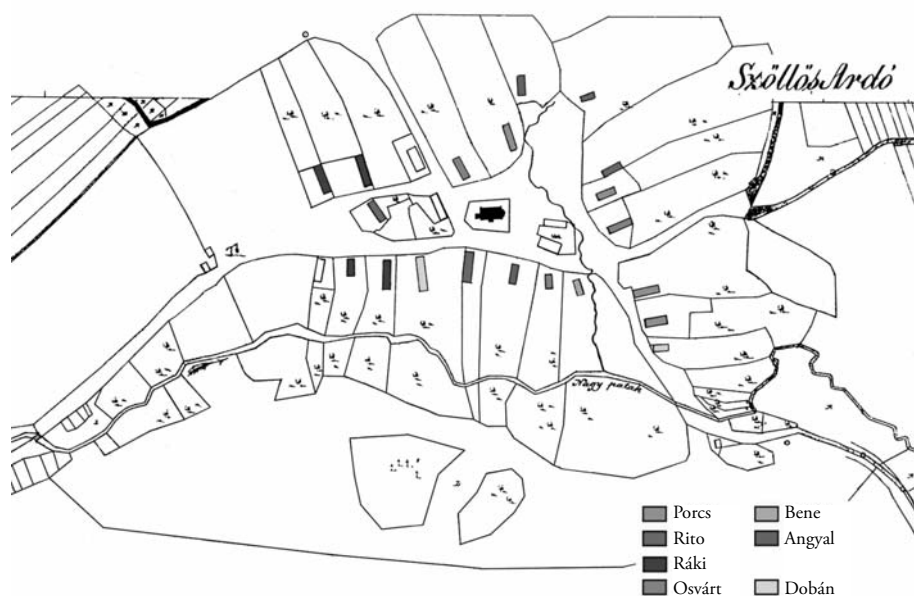
<sup>40</sup> 1771-ben az úrbéri összeíráskor Osvárt György, a gazda már nem élt, ezért a rendezés során elvették a család birtokaként felvett fél telket. Ugyanez történt a két Dobán családdal is.

<sup>41</sup> Összhangban van ezzel az az arcai hagyomány, amely szerint a falu régen a mai belterület keleti részén volt.

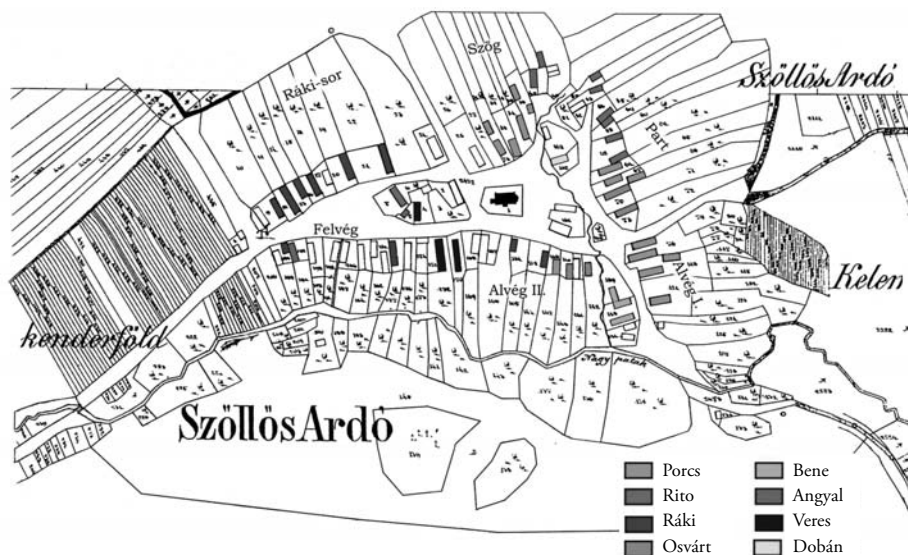
lakóhelye volt. Itt jutottak telkes házhelyhez a Veresek, a Hajdúk és a Hegedűsök is. De ide kerültek le a faluban törzsökös családok zselléruutódai is, mint pl. a Gazi Angyalok, Rito Sándor (lásd 1828), Rito János (lásd 1857) s mindenekelőtt a Ráki-nemzetség zsellérifiai. A leszármazottakat nyomom követve úgy tűnik, mintha a Rákiak az ősi Ráki-sori telkeikkel szemközti felvégi házhelyeket (eredetileg talán réteket) mindvégig magukhoz tartozónak érezték. Szinte állandó a Rákiak mozgása a két terület között, családok költöznek le és vissza! Az urbárium kiadása után a telkes Rákiak a Ráki-soron, a zsellérek a Felvégen csoportosultak. 1772 után Ráki Péter (a Ráki-soron, a rendezés során egész telkének felét elvesztette) és testvére, Ráki Márton (a Felvégen, egész telkes) utódai helyet cseréltek egymással. 1828 után a Ráki-sori Ráki János (zsellér) fiai a Felvégen bukkannak fel stb. Ugyanakkor a falunak ezen a részén 1870-ig egyetlen Porccsal sem találkozunk, s az Osvártok, Ritok is csak átmeneti jövevények itt.

A falu átellenes végeiről elszármazott két nemzetség: a Ráki és a Porcs egymástól való térbeli elszigetelődése az egész korszakra jellemző. Ezen csak az 1869-es tűzvész utáni közigazgatási rendezés változtatott, amikor a Ráki-sor folytatásában, a volt kenderföldek helyén új beltelkeket mértek ki. A régi, a feudális korszakra jellemző elvek ekkor nem érvényesülhettek tovább, az új faluban, a szabad paraszti világban a nemzetségek elkülönülése már nem volt, nem lehetett szempont.

1. térkép

*Szőlőszárd a nemzetségek lakóhelyeivel, 1771*

## 2. térkép

*Szőlősdárdó a nemzetségek lakóhelyeivel, 1869*

A Rákiakéhoz hasonló kompakt tömböt alkotott a Parton a Rito nemzetség, ők sem igen keveredtek mások közé. Zsellér utódaik az iskola melletti és a felvégi zsellérházak lakói voltak. A Rákiakkal és Ritokkal ellentétben az Osvártok és még inkább a Porcsok viszont nem állapodtak meg egy helyben. Ősi telkeikről valóságos rajokat bocsátottak ki. Ennek következtében nem egy-egy nagy, hanem több kisebb telektömböt hoztak létre úgy, hogy közben a falu képzeletbeli felezővonalán túl nem költöztek. A falufeleken belüli költözések, s főleg az egymás mellé költözések – miként túlfelől a Rákiaknál – itt is megfigyelhetők. Markáns példa erre a Porcsok fokozatos szögbeli térnyerése.

A másik fontos különbség egyrészt a Porcsok és Osvártok, másrészt a Rákiak és Ritok között az, hogy az előbbieket között a 18. század végétől egészen 1870-ig csak elvétve, sőt, a Porcsok között egyáltalán nem voltak zsellérek. Mindez nem lehetett pusztán a véletlen műve, a háttérben a családok eltérő örökösödési stratégiája, vagy az új telekhez jutás eltérő lehetőségei húzódnak meg.

A falu benépesülésével párhuzamosan, a nemzetségek ágainak felszaporodásával jelentek meg az ágazati megkülönböztető elnevezések is. A faluban több kisebb tömbben lakó Porcsok és Osvártok esetében erre a célra a lakóhelyre utaló megnevezések is alkalmasak voltak. Ennek a folyamatnak mintegy párjaként a nemzetségi ágazatok térbeli megfelelői is létrejöttek. A szülők körül megtelepedő fiúk olyan csoportot alkottak, amely egyszerre szerveződött lokális és vérrokonon alapon. Szőlősdárdón ezeket a csoportokat a lokalitás mozzanatát előtérbe

állító udvar elnevezéssel illették.<sup>42</sup> A közszájon forgó, s a mai napig emlegetett udvarok a Parton a *Varga-udvar* (Varga Ritok) és a *Parti-udvar* (Parti Porcsok), az Alvégen a *Csáki-udvar* (Csáki Porcsok), ezzel szemközt, a pásztorházak mellett a *Bene-udvar*, és az iskolával átellenben a *Veres-udvar*. Szőlőszárdon a belterület telítettsége sohasem érte el azt a szintet, ami a szomszédos keleti palóc területre is jellemző hosszú-udvarok kialakulásához vezethetett volna. Ezek a közös udvarok a múltban ténylegesen sem különültek el, kerítés még a már telekkönyvileg megosztott házhelyek között sem húzódott.<sup>43</sup>

## A NEMZETSÉGI EXOGÁMIA NYOMAI

Szőlőszárdon a nemzetségeket egészen a 19. század végéig alapvetően az *exogámia* jellemezte. 1772 és 1895 között az olyan kisebb nemzetségekben mint az Osvárt, Bene, Angyal, Dobán egyetlen egyszer sem fordult elő endogám házasság (5. táblázat). A Ritok és Rákiak maguk közötti házasságára is csak egy-egy esetben került sor (1870, 1843). 1860 előtt Porcs Péter és Porcs Judit 1817-ben megkötött frigyétől eltekintve nem házasodtak egymás között a Porcsok sem. Míg a 19. század folyamán általános tendenciaként jelentkezett a falu külső házassági kapcsolatainak fokozatos beszűkülése, ez a nemzetségi exogámiát szinte érintetlenül hagyta.

<sup>42</sup> A palócságnál a hasonló csoportosulásokra széles körben elterjedt és használt, s a rokoni aspektust jobban hangsúlyozó *had* elnevezést itt nem használták. A *had* terminus helyi használatára vonatkozóan sem történeti utalással nem találkoztam, sem a recens hagyományban nem bukkanok rá a nyomára.

<sup>43</sup> Az anyakönyvben előforduló legrégebb ragadványneveket (18. sz. első fele) mint a Kis, Nagy, Öreg még ifjabb/idősebb jelentésben, azaz csak egyének, nem pedig családok megkülönböztetésére használták. Hasonló szerepe volt a személy foglalkozására utaló ragadványneveknek (pl. mester Hegedűs János, 1773, molnár Cseh János, 1760k, Ficsor juhász Mihály, 1786. A Katona Porcsoknak nevezett ágazat őse valóban lehetett katona de ragadványnevét már utódai is örökölték. A ragadványnevek másik rétege a jelölt személy valamely tulajdonságait emelte ki: pl. Balog Porcs (1870), Göndör Porcs (1866), Nagy Porcs (1870). A ragadványnevek zöme a nemzetségeken belüli ágazatok elkülönítésére szolgált. Ilyenek voltak a falun belüli lakó- illetve származási helyre utaló nevek, mint pl. Alsó Porcs (1850), Parti Porcs (1851), Szögi Porcs (1872), Kőházi Porcs (1858). A 18. század végétől, s még inkább a 19. század első felében bevett gyakorlat volt az ágazatok „ősök” utáni elnevezése is. Az ágazati megkülönböztetés alapja csak egyetlen esetben volt az ágazat törzsökének keresztneve (a Ráki Páltól, 1771–1827, származók a Ráki Pál vezetéknevet viselték), az összes többiben az ágazat-ős felesége lett a névadó. A jellemző típusba tartoznak pl. a Cseh Porcs (az 1814-ben egybekelt Porcs János és Cseh Éva utódai), a Csáki Porcs (Porcs Péter – Csáki Mária, 1824), a Kéri Porcs (Porcs János – Kéri Mária, 1824), Völgyi Rito (Rito Péter – Völgyi Erzsébet, 1774), Vido Rito (Rito János – Vido Éva, 1804), a Varga Rito (Rito Péter – Varga Kovács Mária, 1806) nevezetek. Megkülönböztető ragadványnévnek csak az Ardóban ritkán előforduló feleségnevek voltak alkalmasak, még véletlenül sem találkoztunk olyan nevekkkel, mint Rito Veres, Ráki Porcs, stb. A ragadványneveknek hasonló rendszere élt a szomszédos tornai, gömöri és borsodi falvakban is. A névadásnak ezt a sajátos módját ezen kívül csak a kislétföldi Marcelházáról, valamint Karcagról ismerem. Első példái az 1770-es évekből valók. Mivel mindhárom területen reformátusok között fordul elő, hátterében a református egyház egységes anyakönyvezési gyakorlata áll.

A sokféle ágazott nemzetségek vérségi összetartozásának tudata tehát ekkor nem egyszerűen a közösség történeti tudatának része volt, hanem a házastárs kiválasztását is meghatározó viselkedési norma.

5. táblázat

*A nemzetségi exogámia tükröződése az 1772–1890 között kötött házasságokban*

Férj \ Feleség										
	Porcs	Ráki	Ritó	Osvárt	Bene	Veres	Angyal	Más arдай	Össz. arдай	Nem arдай
Porcs	6	10	4	2	3	3	2	4	34	36
Ráki	5	1	4	2	0	5	0	6	23	27
Rító	7	4	1	0	0	1	0	5	18	30
Osvárt	4	2	1	0	0	3	0	2	12	14
Bene	2	1	0	0	0	1	0	3	7	14
Veres	8	2	1	0	1	3	1	4	20	11
Angyal	0	1	0	1	0	0	0	1	3	17
más arдай	7	3	3	5	0	1	0	–	–	–

Ezen a gyakorlaton 1865-ben a Parti Porcsok ütöttek rést, méghozzá igen rendhagyó módon (2. ábra). 1865–1881 között Parti Porcs Andrásnak mind az öt fia Porcs lányt vett feleségül. A feleségekből három Alsó Porcs (nem testvérek), egy Nagy Porcs, egy pedig Katona Porcs, valahányan a Parttal szomszédos Alvérről. Parti Porcs Pál a fiúutód nélkül maradt Alsó Porcs Andrásához, Parti Porcs András pedig Katona Porcs Mihályhoz állt vőnek. János és valószínűleg József és Mihály is pedig haza nősültek. A 19. század második felében tehát a terebélyes Porcs nemzetségben már megengedett volt a belső házasság, megkezdődött a nemzetségi exogámia ágazati exogámiába oldódása.

A bemutatott eset azonban nemhogy nem volt tipikus, de a 19. század végéig is egyedülálló maradt. Nemzetségben belüli házasság 1895-ig a már elősoroltakon kívül Szőlősardón nem volt.

A régi nemzetségek egymás közötti házasodása is bizonyos szabályoknak volt alávetve. 1870 előtt az összes *Ráki-Porcs* házasság egytől-egyig a Ráki Pálok és a Porcsok között kötött (3. ábra). 1772–1895 között a Ráki Pálok házasságaitól eltekintve viszont csupán egyetlen Ráki-Porcs frigy jött létre (1876).

A Ráki Pál ágazat fiai 1830–70 között kizárólag Porcs lányokat vettek el. Az ágazat törzsöke, Ráki Pál (1771–1827) még a Ráki-soron született, de apja halála után özvegy édesanyja az Alvégen lakó Angyal Istvánhoz ment feleségül (1789). A család ekkor az Alvégre költözött. Pál majd egy évtized múltán, 1798-ban vette nőül (Parti?) Porcs Juditot és nagybátyja, Ráki Márton felvégi telkén alapított családot, szemközt azzal a telekkel, ahol született.

2. ábra

*Parti Porcs András fiainak párválasztása*

Parti Porcs	András	1819–1894 gazda 22. hsz.	1841	Boros	Mária	Kelecsény
<i>Gyermekeik:</i>			$\leftrightarrow$ <i>Házastársaik:</i>			
Parti Porcs	Pál	1841–	1865	Alsó Porcs	Erzsébet	Szőlőszárdó
Parti Porcs	János	1844–	1869	Nagy Porcs	Juliánna	Szőlőszárdó
Parti Porcs	Mária	1846–1888	1865	Bódis Veres	Mihály	Szőlőszárdó
Parti Porcs	András	1849–	1875	Katona Porcs	Juliánna	Szőlőszárdó
Parti Porcs	Juliánna	1850–	1869	Ráki Péter		Szőlőszárdó
Parti Porcs	József	1854–	1877	Alsó Porcs	Erzsébet	Szőlőszárdó
Parti Porcs	Mihály	1857–	1881	Alsó Porcs	Zsuzsánna	Szőlőszárdó
Parti Porcs	Zsuzsanna	1861–1861	X			

3. ábra

*A Ráki Pálok és Porcsok házasságai*

Ráki Pál	1771–1827	38. hsz.	1798	Porcs	Judit	1777–1852
<i>Gyermekeik:</i>			$\leftrightarrow$ <i>Házastársaik:</i>			
Ráki Erzsébet	1799–1803		X			
Ráki Péter	1803–1827		1822	Doszpoly Erzsébet	Petri	
Ráki Erzsébet	1806–1806		X			
Ráki János	1807–1812		X			
Ráki Éva	1811–1825		X			
Ráki János	1815–1880		1835	Nagy Porcs	Mária	Szőlőszárdó
Ráki István	1819–1819		X			
Pál Ráki Péter	1803–1827	38. hsz.	1822	Doszpoly Erzsébet	Petri	
Pál Ráki István	1824–1861		1846	Nagy Porcs	Juliánna	Szőlőszárdó
Pál Ráki Éva	1827–1828		X			
Oláh Péter	1803k-	gazda	1828	Doszpoly Erzsébet	Szőlőszárdó	
Oláh Péter	1803k-	gazda	1857	Viczek Katalin	Varbóc	
Oláh Mária			1845	Szór Márton	Kápolna	
Pál Ráki István	1824–1861	gazda 38. hsz.	1846	Nagy Porcs	Juliánna	Szőlőszárdó
Pál Ráki Péter	1848–		1869	Parti Porcs	Juliánna	Szőlőszárdó
Pál Ráki Juliánna	1851–1854		X			
Pál Ráki István	1853–					
Pál Ráki János	1856–1857		X			
Pál Ráki János	1859–1863		X			

Ráki Pál és elsőszülött fia, Péter 1827-ben bekövetkezett halála után néhány évvel (már az 1828-as összeírás után) özv. Ráki Pálné, Porcs Judit gyermekeivel leköltözött az Alvégre, férje mostohaapjának, néhai Angyal Istvánnak a telkére. Kisebb fiát, Ráki Pál Jánost 1835-ben, majd unokáját, Istvánt 1846-ban Nagy Porcs Pál lányaihoz adta. Talán éppen ezeknek a házasságoknak, a Nagy Porcs család támogatásának köszönhető, hogy a Ráki Páloknak az Alvégen is sikerült megőrizniük gazda státuszukat és nem süllyedtek zsellérsorba. Öreg Ráki Pál dédunokája, Péter 1869-ben ugyancsak Porcs (Parti) lányt vett feleségül.

A Porcs fiak részéről a Rákiaktól való tartózkodás egyáltalán nem volt jellemző. A *Porcs-Ráki* házasságok sorát 1795-ben Porcs János nyitotta meg. A 19. században, s főleg 1843–1851 között a Porcsok és Rákiak között létrejött házasságok egyenesen gyakoriak voltak. Ráki lányt vettek el a többek között a Katona Porcs fivérek a Szögben, sőt Katona Porcs József második felesége is Ráki lett. Felső Ráki családokból származó lányokat vettek el a Kéri Porcs fivérek is az Alvégen. De találunk Ráki menyecskéket a Kőházi, a Szögi, a Parti és a Csáki Porcsok portáin is.

Ritka volt a *Porcs-Osvárt* (2 eset) és az *Osvárt-Porcs* (1874 előtt egyetlen eset) házasság is (5. táblázat). Két család valóságos szövetsége bontakozik ki az 1820-as évekből: Göndör Porcs István és János 1820-ban és 1823-ban vett el két Kis Osvárt lányt: Zsuzsánnát és Juditot. Az Osvárt lányok fivére, István pedig négy évvel később Porcs Sárával (a Göndör Porcs fivérek unokatestvérével) kelt egybe. A házasság után a két Göndör Porcs fivér az Alvégről a Szögbe, Osvárt István a Partról a Ráki-sorra költözött. 1874-ben megint csak Kis Osvárt fiú nősült a (a Csáki) Porcsokból. Az Alvégről Osvárt Pál 1879-ben Nagy Rito József özvegyét, Kéri Porcs Zsuzsánnát (sz: 1853), majd annak halála után húgát, Juliánnát (sz: 1856) vette nőül.

A *Rákiak* és *Osvártok* között is mindössze két-két házasság létesült a kérdéses időszakban. Zsellér Ráki József és Kis Osvárt Julianna házassága szorosan kapcsolódik a Kis Osvártok előbbi történetéhez. Juliánna ugyanis a Ráki-sorra, méghozzá éppen a zsellér Ráki József szüleinek telkére került Osvárt István unokatestvére volt. Kis Osvárt István és Porcs Sára, illetve Zsellér Ráki József és Kis Osvárt Juliánna nászát 1827 januárjában mindössze két hét választotta el.

Még gyengébb volt a kapcsolat az Osvártok és Ritok (egy, illetve nulla eset) között (5. táblázat). A Ritok a Porcsok és a Rákiak felé viszont, az adatok tanúsága szerint, mindig nyitottak voltak. A sort még lehetne folytatni, de ennyiből is látszik, hogy a 19. században a szőlősardai házasságok korántsem véletlenszerűen jöttek létre. Az események mögött szabályok, szokások szövevényes rendszere rejteződik. Mindezt részleteiben felfedni, a motivációkra rámutatni ma már aligha lehet, annyit mindenestre elfogadhatunk, hogy a nemzetség a párválasztás szabályozásában a 19. században Szőlősardón még működő és ható intézmény volt.



## A GAZDASÁGI ÜZEMEK JELLEMZÉSE: SZERKEZET, FÖLDBIRTOK

Szőlőszardó gazdasága és társadalma 1870 előtt még nagyrészt a hagyományos, alapvetően feudális, rendi kategóriákkal írható le. Az önálló földbirtokláson nyugvó úrbéres jobbágygazdaságok száma e korszak végén a zsellérség töredék-birtokaival együtt 65 volt.<sup>44</sup> A gazdaságok többsége háztartásgazdaság volt, azaz a legtöbb gazdaság munkaerejét egyetlen háztartás biztosította.<sup>45</sup> Kilenc gazdasági egység viszont két-két háztartás összefogásán, vagy kényszerű birtokközösségén nyugodott.

6. táblázat

*A gazdaságok az őket alkotó háztartások száma, a lakott házak száma és a használt csürrész szerint, 1869<sup>46</sup>*

Hány háztartást számlál a gazdaság?	Hány házat birtokol	Mekkora csürrészt birtokol	Összesen	Zsellér	A gazdaság telekhányada					
					1/8	2/8	3/8	4/8	6/8	
1	1	0	14	12	2					
1	1	1/4	2			1	1			
1	1	1/2	15		3	10	2			
1	1	1	14		2	8	1	3		
1	1/2	0	4	2	2					
1	1/2	1/4	2		1	1				
1	1/2	1/2	5		2	3				
1	1/2	1	0							
2	1	0	1	1						
2	1	1/4	0							
2	1	1/4	1		1					
2	1	1	3					2	1	
2	2	0	1	1						
2	2	1/4	0							
2	2	1/2	2		2					
2	2	1	1		1					
			65	16	12	27	4	5	1	

<sup>44</sup> A földkönyvben és a tűzkárfelvételi jegyzőkönyvben még megtalálható Völgyi Péter (nem Rító) a népszámlálási anyagból már hiányzik. Az 1,6 magyar holdat birtokló zsellér nem régóta lakhatott a faluban, az anyakönyvekben nincs nyoma. A kellő adatok hiányában – és mert a tűzvész után elköltözött – minden összesítésből kihagytam.

<sup>45</sup> A háztartás és a gazdaság fogalmának körülhatárolására a szőlőszardói forrásanyag alapján lásd Heilig 2000a és Heilig 2000b.

<sup>46</sup> A 6. táblázatban és a továbbiakban minden összesítésben az egyetlen 1/6 telket a nyolcadosok közé, a szintén egyetlen 2/6 telket pedig a 3/8 telket bírók közé soroltam be.

A 6. táblázat tanúsága szerint Szőlőszardón 1870 körül a közös vagy külön háztartás vezetése, a közös vagy külön gazdálkodás és a lakótér elkülönített vagy elkülönítetlen használata alapján négy fő típus különböztethető meg:

1. külön házban élő háztartásgazdaságok
2. a házat egymással megosztó, de külön gazdálkodó háztartásgazdaságok
3. a házat egymással megosztó és közösen gazdálkodó háztartások
4. külön házban élő, de közösen gazdálkodó háztartások

A legjellemzőbb kétségtelenül az 1. típus volt, ide tartozik a gazdaságok 69,2 %-a. A legfeljebb néhány holdat birtokló zsellérháztartások között aránya még magasabb (75,0 %). De ez a formáció volt a leggyakoribb a birtokos parasztek között is.

A külön gazdálkodó, de egy másik háztartással a házat megosztó 2. típusú háztartások egytől egyig fertályos vagy nyolcados parasztagazdaságok voltak (16,9 %).

Közösen gazdálkodó háztartások természetesen inkább a vagyonosabb rétegekben fordultak elő (7 eset – a gazdaságok 10,8 %-a). Négy 2/8-os, két 4/8-os és egy 6/8-os gazdaságban a fogyasztás elkülönülése nem vonta maga után a földterület megosztását és így a szántóföldi termelés szétválasztását. A közösen birtokló 2 zsellér háztartáspár esetét célszerű ezektől külön kezelni. A legalább fertályos gazdaságot fenntartó társult háztartások közös házban, vagy közös beltelken álló saját házaikban laktak. Az elhalasztott válakozások hatása a gazdaságok és a háztartások telki hányad szerinti eloszlásának különbözőségeivel is jól mérhető. Az osztozkodások elmaradása a nagyobb birtokok fennmaradását segítette elő, meghatározó szerepe volt a birtokaprózódás késleltetésében. Ez az ellensúlyozó hatás a negyedtelkes gazdaságokban volt erőteljesebb, s elsősorban az ennél kisebb birtokok kialakulását gátolta. Ezért az 1/8-os telekkategóriába tartozó gazdaságok mind abszolút számban, mind arányukban messze elmaradnak a nyolcados háztartások mögött. Mindez arra utalhat, hogy a nyolcadrészt már nem tartották életképes birtoknagyságnak.

A gazdaságok fenti csoportosítása mellett tanulságos a vagyoni rétegződés szerinti vizsgálat is (7. táblázat). 1869-ben a birtokok majdnegyede (24,6 %) zsellérek töredékgazdasága volt. A bő háromnegyed részt kitevő birtokos gazdaságok többsége 2/8–3/8 telken (63,3 %), kisebb hányada ennél kisebb vagy nagyobb telken működött (24,5 % illetve 12,2 %). Tekintetbe véve a jobbágytelek helyi nagyságát (37 magyar hold), a birtokolt úrbéres eredetű földterület (szántó és rét) jellemző nagysága Szőlőszardón 1869-ben 9–14 magyar hold, azaz 7–10 katasztrális hold volt.

Az 1772-es úrbérrendezést követően lendületet vett birtokaprózódás 1869-re már meglehetősen előrehaladott állapotban volt. A telkeket 1/8-nál kisebb részekre még nem osztották ugyan, de a nyolcadréteg telítődése fenyegető közelségbe került. Egész telke 1828 után már egyetlen gazdaságnak sem volt. Az uralkodó birtokméret, mint láttuk, a század utolsó harmadára a negyed telek lett. Csak a birtokos parasztek figyelembe véve az átlagosan birtokolt telki

hányad 1828 és 1869 között 0,44 telekről 0,27 telekre csökkent. 1869-re a teljes telki állománynak már több mint a fele a negyedések kezében halmozódott fel.

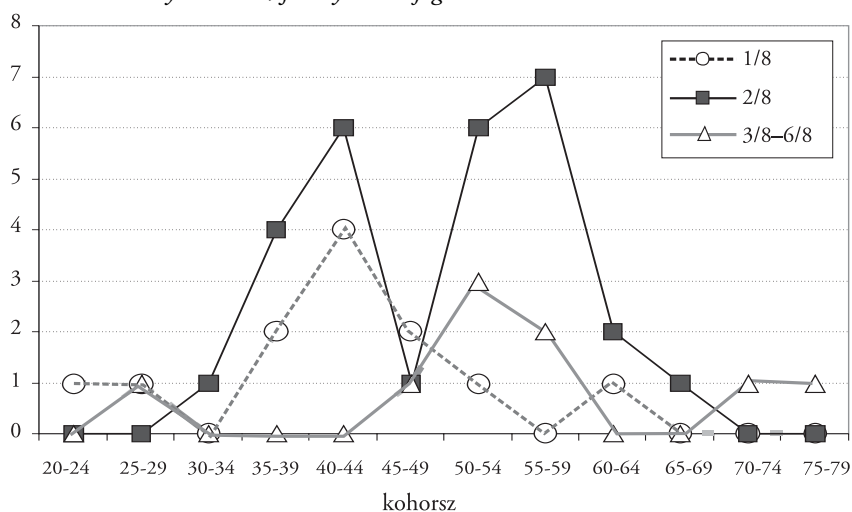
7. táblázat

*A parasztgazdaságok eloszlása telki hányad szerint 1828-ban, 1850-ben és 1869-ben*

	Zsellér gazdaságok	Birtokos gazdaságok							Birtokos és zsellér összesen
		1/8	2/8	3/8	4/8	5/8	6/8	össz.	
1828	12		7		18		1	26	38
1850	14	4	18	5	9	1	1	38	52
1869	16	12	27	4	5		1	49	65

4. ábra

*A nyolcadosok, fertályosok és jógazdák koreloszlása 1869-ben*



A szakadatlan birtokprózódás egyik fontos következménye volt, hogy a gazdák különböző rétegeiben az átlagos életkor egymástól jelentősen eltérő volt. Öröklés esetén a már megosztott, tehát kisebb telkek a fiatalabb nemzedékére szálltak. Így nem meglepő, ha az alacsonyabb birtokkategóriába tartozó gazdák átlagosan fiatalabbak voltak a módosabbaknál (4. ábra). 1869-ben a nyolcados gazdák voltak átlagosan a legfiatalabbak (41,9 év), náluk a negyed telekkel bírók csaknem nyolc évvel voltak átlagosan idősebbek (49,5). A fertályosok koreloszlásából az is kitűnik, hogy ebben a rétegben két korcsoport dominált, a 35–44 évesek, illetve az 50–59 évesek csoportja. Az előbbieket gyaníthatóan nemrég megosztott féltelkesek örökösei. A legalább három nyolcad telekrészrt birtokló gazdák életkora még magasabb,

átlagosan 53,5 év volt. Az 50 év feletti negyedesek és a náluk nagyobb birtokot bírók gazdaságában várhatóan az elkövetkező 5–15 éven belül kerül sor a birtok örökösök közötti felosztására. A falut az 1772-es úrbérrendezés óta eltelt évszázad alatt csaknem a duplájára duzzadt népessége miatt egyre fokozottabban fenyegette az elszegényedés, hiszen a termőföldek bővítésére csak korlátozottan volt lehetőség. Világos, hogy ha a birtokelaprózást valamilyen módon nem sikerül megállítani, vagy újabb földterületeket nem sikerül a művelésbe bevonni, az néhány évtizeden belül életképtelen birtokok kialakulásához vezet.

Ha nemcsak a telki hányadot, hanem a birtokok valós kiterjedését vesszük tekintetbe, a gazdaságok vagyoni viszonyairól árnyaltabb képet rajzolhatunk. A maradványföldek (*remanenciák*) és az irtásterületek gazdaságonként különböző nagysága egyrészt jelentős eltéréseket eredményezett az egyes telekkategóriákon belül, másrészt csökkentette e kategóriák közötti kontrasztot. 1869 táján végeredményben négy vagyoni réteg elhatárolása látszott indokoltnak: 1. a *zselléreké* (23,4 %), 2. a 10 magyar holdnál kevesebb földet birtokló nyolcadosok (1/8-rész: 18,8 %) rétegéé, 3. a 10–20 m. hold közötti területtel rendelkező negyedeseké (2/8–3/8-rész: 48,5 %) és végül 4. a *jógazdáké*, azaz a 20 m. holdnál többet birtoklóké (4/8-rész vagy több: 9,4 %). A rétegek közötti különbségek nemcsak jól érzékelhetőek voltak, de meg is határozták, be is határolták a gazdaságok és az egyének életlehetőségeit. Nem véletlen, hogy a falu máig számon tartja, ki származott *jógazda*, *gazda*, vagy éppen *zsellércsaládból*.

## ÖRÖKLÉS, BIRTOKÁTADÁS

A háztartásciklus ideáltípusa a statisztikai vizsgálatok alapján<sup>47</sup> Szőlőszárdon a 19. század második felében a következő volt: az új házások kezdetben a férj apjának családjánál, azokkal közös, formálisan törzscsalád szerkezetű háztartásban laktak. Egészen addig, amíg a gazda sorban következő második fiúgyermeke is házasságot nem kötött. Ő bátyjához hasonlóan szintén apja háztartásában kezdte meg családos életét. A háztartás azonban nem vált nagycsaládosá. Mire a második fiú megházasodott, a korábban házasodott fiú, akinek ekkora rendszerint már legalább az első gyermeke is megszületett, önálló háztartást alapított. Az ősei telkén felépült új házba költözött, vagy apja házában különült el. Az apa formálisan törzscsaládos háztartásában ez a szerepcsere néha még egyszer megismétlődött. A jellemző gyakorlat inkább az volt, hogy sok fiúutód esetén kettő maradt atyja telkén, a többi vagy zsellér lett, vagy, ha tudott, vőnek állt a faluban, néha idegenben. Mint az a háztartásciklus-vizsgálatainkból kiderült, és ahogyan az emlékezet is számon tartja, a lakóházat, vagy legalább a szülők lakószobáját (az *első házat*) általában a legutoljára nősült, s egyben rendszerint legkisebb fiú

<sup>47</sup> A háztartásciklus részletes elemzését lásd Heilig 2000b, Heilig 2003.

örökölte.<sup>48</sup> A pitvarból nyíló másik szobában, az *utóházban* gyakran valamelyik fivére lakott családotul. Tehát, bár ez a háztartásciklus az egyenlő vagy előnyösített fiági öröklés megvalósítását szolgálta, formálisan, fázisaiban hol nukleáris, hol szerepváltó törzscsaládként figyelhető meg.

A felvázolt ideáltipikus háztartásciklus azonban különböző okokból megsérülhetett. Ilyenkor minden módon igyekeztek helyreállítani. A megözvegyült háztartásfő a lehető leghamarabb újránházasodott, így özvegyembereket ritkán találni a háztartás élén. A megözvegyült gazdasszonyok viszont inkább csak akkor házasodtak újra, ha gyermekei még kicsik voltak, s a gazdaság munkaerőigénye ezt megkövetelte. Fiúgyermek híján vőt, ritkábban szolgát<sup>49</sup> fogadtak a házhoz, akinek azonban, ha később mégis felnőtt egy fiúutód, mennie kellett. Ahol sok fiúgyermek volt, igyekeztek közülük egyet-kettőt vőnek állítani.

Az, hogy a házas testvérek, akik a szülőktől rájuk maradt belsőségen ha külön szobában, önálló háztartásban, netán külön lakóházban is, de mégiscsak egymás mellett maradtak, már önmagában is mutatja, hogy a lakóház és a háztartás öröklésében megragadható törzsöröklési jelleg a fundusra már nem áll. A funduson osztozó gazdafiak általában apjuk teljes úrbéri illetékéből, azaz a külsőségekből: szántó- és rétföldekből, az ezek után járó erdő- és legelőhasználatból és minden úrbéres jogból természetben részesedtek. A fiúk általában igen, de nem mindig egyenlő arányban osztozhattak meg az ősi birtokon. Előfordult, hogy a gazda egyik fiának a földingatlanból nagyobb részt juttatott, mint a többieknek, feltehetően többlet kötelezettségekért (pl. a gazda özvegyének eltartása) cserébe. Valamelyik fiú ebben az értelemben vett előnyösítése azonban 1870-ig nem volt meghatározó jelentőségű, általánosnak még ekkor is inkább az egyenlő arányú fiági öröklés mondható. De ez az egyenlő osztozás sem terjedt ki minden fiúutódra. A belső és külső telki illetékből csak azok a fiak részesedhettek, akik a portán maradtak. A gyakorlatban ez egy-két és csak kivételesen több fiú öröklését jelentette. Három örökös esetén az osztozkodás aránya olykor 1:1:2 arányban történt, azaz ilyenkor is előfordult előnyösítés, a telkek harmadolását kerülték.<sup>50</sup> Abból, hogy 1/8 teleknél kisebb rész 1871-ig nem alakult ki, még nem lehet azt a következtetést levonni, hogy a birtokolt telek nagysága alapvetően befolyásolta az öröknyújtás módját, hiszen a nyolcadtelkesek rétegét ekkor még fiatal gazdák alkották. A Kőházi Porcsok esetében, ahol először került sor a nyolcad telek tovább örökítésére, a földet nem osztották tovább, az egyébként egy házban élő két testvér közül csak az egyik örökölte azt.

Az öröklési rendszer működését a háztartásciklusok vizsgálata csak részben világította meg. A telekről elkerült, vőnek állt, elköltözött legények sorsát

<sup>48</sup> Így volt ez még a 20. században is. A házat a legkisebb örökölte, a többit kifizette. A többi fiú igyekezett házat építeni magának, vagy vőnek állt.

<sup>49</sup> Arra is van példa, hogy a felfogadott szolgából lesz vő, azaz, mielőtt az idegent befogadták, kipróbálták munkabírását.

<sup>50</sup> 1871-ig csupán egyetlen fél telek harmadolása történt meg (Ráki Pál József 1/6 és Bafi István 2/6 telke), a többi mind a nyolcad telek többszöröse.

homályban hagyta. Ennek a kérdésnek a vizsgálatára csakis a családrekonstrukciós és genealógiai vizsgálat eredményeinek a birtokösszeírásokkal való egybevetése után nyílt lehetőség. Az öröklési rendek megállapítását még így is több körülmény nehezítette. Legfőképpen az a fluktuáció, amely a telekhányadok birtoklásában tapasztalható, s amelyért elsősorban a földesúri hatalom beavatkozásai, pl. új úrbáriumok kiadásával, tehetők felelőssé. Amikor egy gazdaság valamilyen okból többé nem volt képes arra, hogy a birtokában lévő földek megműveléséhez szükséges munkaerőt és igaerőt kiállítsa, az uradalom a telki földet más, nagyobb munkabírású, az úrbéri terheket teljesíteni képes családoknak adta. Így juthatott földhöz több betelepülő idegen, és így vesztették el telkeiket pl. a Dobánok az 1771–72. évi úrbérrendezéskor. Ha az 1771-es, 1828-as és 1871-es birtokadatokat összevetjük, azt találjuk, hogy ugyanahhoz a beltelekhez hol több, hol kevesebb külsőség tartozott, miközben a telkek végösszege nem változott. A Benék pl. 1771-ben  $\frac{1}{2}$ , 1828-ban  $\frac{1}{4}$ , 1871-ben ismét  $\frac{1}{2}$  telket birtokoltak. Szomszédjaiknak, az Osvártoknak előbb egy egész, majd 1828-ban utódaiknak összesen  $\frac{1}{4}$ , s végül 1871-ben öt-nyolcad telki illetőségük volt. Általában a Parton és az Alvégen 1771 és 1828 között csökkent a telkek összege, 1828 után pedig ismét nőtt. A Szögben éppen ezzel ellentétes folyamat játszódott le. Végülis azoknak a fundusoknak a száma, amelyekhez az egész időszakban végig ugyanannyi külsőség tartozott, mindössze kettő volt(!). Az öröklési rend vizsgálatának szempontjából ezek a legtisztább képletek.

A Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor Rito István (1746–1792) egy egész jobbágytelket bírt. Mivel atyja 1765-ben már elhunyt, öccse, Péter (1758k–1820) pedig csak 1779-ben házasodott, az urbáriális összeírásakor a telek István neve alatt vétegett fel. Több, a felnőttkort megérő fiútestvérük nem volt. A telket később megfelezték. Az 1828-as regnikoláris összeírás idején a fél-fél telket már örököseik kezén találjuk. 1828-at Istvánnak csupán egyetlen fia, János érte meg, akinek 1804 körül Vido Évával kötött házasságából négy fia és négy lánya született (Vido Rito ág). A fiúk közül hárman éltek meg a felnőttkort s kötöttek házasságot. István (1807–1848) 1827-ben, János (1809–1861) 1843-ban, Péter (1827–1880) 1848 körül nősült. A későn, talán katonáskodás után házasodott János, a középső a Vido Rito fiúk közül, Ns. Szász János özvegyét vette el, s két kicsi fiával a felvégi Szász házba költözött, felvállalva a zsellérsorsot. Tizenhat év házasság után, 1859-ben megözvegyült. Nem maradt sokáig özvegy, 1861 farsangjában újranősült. Ezzel a házassággal János végleg kilépett a Vido Ritok örökből, s így apjuk fél telke két testvére, Istvánra és Péterre szállt, akik azt újból megfelezték. Vido Rito István negyed telkét 1871-ben már két fia, István és József birtokolta közös, osztatlan vagyonként. A szülői házat József, a kisebbik fiú örökölte, bátyja a telken kissé hátrébb építkezett. A másik negyed telek még 1871-ben is nagybátyjuk, az akkor 44 éves gazda, Vido Rito Péter (1827–1880) kezén volt. Az ugyan ezen a telken élő másik Rito-ág fél telkét az időközben elhunyt Péter (?–1765) fia Péter (1758k–1820) halálával egyetlen fia, aki ugyancsak a Péter (1783–1838) nevet viselte, örökölte. Ifjabb Rito Péternek Varga Máriával kötött házasságából három fia született

(Varga Rito ág). Mindhárom meg is házasodott, de a legidősebb, János (1807–1830), házassága után három évvel utódok nélkül halt meg. A Varga Rito birtok így Sándorra (1813–1880) és Istvánra (1821–1873) maradt, akik azt 1871-ben is még osztatlanul birtokolták. Ám később a két testvér utódai itt is két egyenlő részre osztották a fél telket. Az úrbérrendezés és a birtokrendezés között eltelt száz év alatt az eredetileg egész telek egy-egy háztartás-pár által osztatlanul birtokolt negyed és fél, és egy ötödik háztartás önálló tulajdonát képező negyed birtokra osztódott. Ebben az esetben, leszámítva az elköltözőket, az egyenlő fiági öröklés érvényesült. A portán maradó fiak apjuk telekrészén egyenlően osztottak meg. Az utód nélkül maradt, vagy elköltözött testvérek része a családban maradt.

Az Angyal nemzetség Pusko Angyal ága a Szögben fél telket birtokolt. A fél telek 1771-ben Angyal János (1700k–1779) nevén volt feljegyezve. Nagyobb fia, János (1739–1799) utódainak 1827 után már nincs nyoma a faluban, így ők nem is léphettek fel a vagyon örökösiként. A birtokot a kisebb fiú, István (1747–1811) örökölte. Angyal Istvánnak két fia érte meg a felnőtt kort. 1828-ban az elsőszülötté, Istváné (1783–1833) volt a teljes fél telek. Öccse, Sámuel (1785–1831), ekkor hiányzik az összeírásból, holott az anyakönyvi adatok tanúsága szerint egész életét a faluban élte le, háza az atyai ház mellett épült fel. Sámuel fia, János (1812–1849) hétévi házasság után fiú utód nélkül halt meg, s vele férfiágon ez az Angyal-ág kihalt. Sámuel háza azonban nem maradt üresen, a legkisebb lány, Erzsébet örökölte meg. Az örökölt házzal és a beltelekkel azonban a lánynak telekrész nem járt. Angyal Erzsébet férjével a Perkupáról hozzá költözött Pető Istvánnal zsellérek lettek. A teljes fél telek Pusko Angyal István ágán szállt tovább két fiára: Istvánra (1809–1874) és Péterre (1816–1856), egyenlően megosztva. 1871-ben István is, Péter özvegye is negyed telkes gazdák voltak. A Pusko Angyal birtok vázolt történetében az első két generációváltás akár törzsöröklésként is felfogható lenne. Ez az értelmezés azonban nehezen lenne védhető, mert a demográfiai eseményeket tekintetbe véve másfajta kimenetel esélye csekély volt. Persze a rendelkezésre álló forrásokból nem mindig lehet egyértelműen eldönteni, hogy egyes családok azért költöztek-e el, mert nem örököltek, vagy azért nem örököltek, mert elköltöztek, esetleg azért, mert fiúutód híján nem tudták volna biztosítani a földek fiági továbbörökítését. Az Angyal Pusko-ág esetében inkább arról lehet szó, hogy a rokonság nemcsak az elköltözött, de a fiúutód nélkül maradt családokat is kizárta az öröklésből.

Azok a fiúk, akik elkerültek a portáról, még ha a faluban maradtak is, rendszerint nem örököltek atyjuk földjéből. Néhányan közülük az uradalomtól új telket kaptak, mások zselléreként folytatták életüket. A rokonság támogatására azonban még az elszelléresedett családok is számíthattak, gazda rokonaik igás munkával segítették őket, kétkezi munkájukért cserébe. Sőt, a jogszokásban a parasztság körében is élő *ősiség* elve alapján még arra is volt esélyük, hogy ha birtokos oldalági rokonaik magtalanok maradnának, telkesként visszakerüljenek az ősi fundusra. Az ági öröklésből következően ugyanis a leszármazottak után

a felmenők, illetve az oldalági rokonok következtek az öröklési sorrendben, ilyen módon biztosítva a nemzetségi vagyron nemzetségen belül tartását.<sup>51</sup> Ebből a szempontból is tanulságos a Bene-nemzetség története.

A Benék történetét a 17. század végétől tudjuk követni a faluban. A Benék telke, legalábbis a 18. század vége óta az Alvégen, a községi pásztorházaknak helyet adó udvar tőszomszédságában volt. A Benék és a mellettük lakó pásztorok története több ponton kapcsolódik egymáshoz. Öreg Bene András (1709k–1790) egész telkes jobbágy volt az 1771-es urbárium szerint. Idősebb fiának, Andrásnak (1755–1797) egyetlen fia született, János (1784–1827). János nem nősült meg, a falu csikósa lett,<sup>52</sup> a családnak ezen az ágán föld nem öröklődött. Ha János apja ki is kapta örökrészét, halála után az az oldalágra szállt. Így öreg Bene András telke kisebb fiának, Istvánnak (1764–1814) az ágán szállt tovább. Neki három fia volt. 1828-ban a legidősebb, András (1789–1867) kezén fél telket találunk, öccsei Mihály (1796–?) és József (1801–?) pedig mindketten zsellérek (napszámosok). A szomszéd telken csikós nagybátyjuk mellett lakó kondás, a katolikus Dunaiszki János<sup>53</sup> két lányát vették el még 1826-ban és 1827-ben. Új házukat a Bene-udvarnak a pásztorházak felőli végén építették fel. Örökösök nem voltak. Bátyjuk viszont két fia, András (1819–1873) és István (1825–1873) között megosztotta fél telkét, Andrást előnyösítve István öccsével szemben 3:1 arányban.

A nemzetségek történetének vizsgálatakor már felvetődött a gyanú, hogy a Porcsok, Osvártok, illetve a Rákiak és Ritok birtokátadási stratégiájában kellett valami különbségnek lennie, másképpen nem érthető meg, miért volt annyi zsellér a Rákiak között, és miért hiányzott szinte teljesen ez a réteg a Porcs és Osvárt nemzetségben.<sup>54</sup> Mi is volt ez a különbség?

Különösen a Ráki nemzetségben fordult elő az, hogy a fiúk egy része a telekről elköltözve zselléreké lett. 1771-ben a teljes Ráki nemzetség egyetlen tömbben, a Ráki-soron és az azzal szemközti felvégi telkeken lakott. A beltelkek birtoklásában, öröklésében a Rákiak között egy sajátos, az örökösödés szabályozásának nemzetségi felügyeletét biztosító rendszer körvonalai vehetők ki.

Az urbárium kiadása idején (1772) Nagy Ráki István (?–1784) és Ráki Péter (1734–1784) egy egész, illetve egy fél telken ült a Ráki-soron. Péter két öccse, Márton és Kis Ráki István pedig a sorral szemközt, a Felvégen bírt egy-egy egész

<sup>51</sup> Tárkány Szücs 2003: 711–712.

<sup>52</sup> Egy 1824. évi pásztorösszeírásban (ŠOBA KE TŽ I. 234/1824) Bene János, 40 éves, a falu csikósa. Személyleírása: „termete közép, vallása ref., haja gesztenye, ábrázattya hosszú, ragyás, szeme sárga, beesett, szemöldöke barna, orra tömpe, bajusza nyírott, beszédje magyar és tót”.

<sup>53</sup> Az 1824-es pásztorösszeírásban Dulánszki János, péderi születésű 46 éves kondás.

<sup>54</sup> 1828-ban telkes (g) és zsellér (zs) gazdaságok a Ráki nemzetségben: 3 g, 3 zs, Rito: 3 g, 3 zs, Porcs: 8 g, 0 zs, Osvárt 1 g, 1 zs; 1847-ben (ŠOBA KE TŽ I. 129/1847: 321, A megyebeli szűkölködők összeírása, 1847. március) Ráki: 3 zs, Rito: 2 zs, Porcs: 0 zs, Osvárt: 1 zs (vak ember); 1869-ben Ráki: 8 g, 2 zs; Rito: 6 g, 1 zs; Porcs, 16 g, 0 zs; Osvárt: 5 g, 0 zs.



telket. Az, hogy a három testvér nevén önállóan szerepel egy-egy telek vagy telekrész, mutatja, hogy a 18. század utolsó harmadában még természetes volt az új telkek foglalása. Péter, az elsőszülött, akinek nem jutott hely a szülői telken, átköltözött a Ráki-sorra és ott fogott fel egy egész telket. A két öcs apjuk telkén maradt, mindkettőn egy-egy telekre egészítették ki az örökséget. Mária Terézia rendelete a jobbágytelkek számának (1772-ben 11½ telek) és nagyságának befagyasztásával azonban új helyzetet teremtett. A falu belterülete az elkövetkező száz év alatt már alig változott, új telkek kialakítására már csak korlátozott lehetőség volt. A Rákiak által bírt telkeken hamarosan jelentős átrendeződés indult meg. A valóságos vándormozgalmak eredményeként a telkes Rákiak a kedvezőbb fekvésű Ráki-soron (közvetlen kijárás a szántókra), a zsellérek pedig a Felvégen tömörültek.

Péter, amikor 1784-ben elhunyt, egy fiú és egy lány gyermeket hagyott maga után. Pál (1771–1827) ekkor mindössze 13 éves volt. Özvegy édesanyját 1789-ben az akkor 51 éves, szintén özvegy alvégi Angyal István vette feleségül, s így az ifjú Pál is az Alvégre került. Amikor Pál 1798-ben megházasodott, atyai rokonai közé, néhai Ráki Márton felvégi belsőségére telepedett vissza. 1828-ban Pál özvegye nevén egy negyed telket vettek itt fel. Pál fiait azonban az időközben egyre fogyó föld a mostoha Angyal nagypapa telkére csábította vissza. (Az egykori alvégi Angyal birtok így jutott a Pál Rákiak kezére, míg az innen elszármazott Angyalok – Gazsi Angyalok a felső faluvégen, és Angyal József a Templom-szeren – a 19. század második felében már mind zsellérek voltak.) Ráki Péter örökösei tehát végül mind elkerültek a Ráki-sorról.

Ráki Pálnak az 1771-ben még a Felvégen lakó öccse, Márton (1737–1797) utódai viszont a Pétertől üresen hagyott telken találhatóak a későbbi forrásokban. Márton unokái közül 1871-ben Felső Ráki Sándor a 61-es, öccse, János a 62-es számú ház tulajdonosa volt. Bár 1771-ben még Péter és Márton Felvégen lakó öccse, Kis Ráki István is telkes gazda volt, 1828-ban örökösei már mind felvégi zsellérek: Sámuel és Gergely, akik mindkettőn fiú utód nélkül haltak meg.

Öreg Ráki Mihály (1710k–1760k) negyedik, legkisebb fia, Mihály (1757–1833) az 1771-es összeírásban még nem szerepelhetett, hiszen csak jóval később, 1782-ben jutott el a családalapításig. 1828-ban viszont már fél telkes gazda a Ráki-soron. Egyetlen fiát, Jánost 1871-ben, a 60-as szám alatt, unokatestvére fiainak szomszéd-ságában találjuk. A 64-es és 65-ös számú ház lakói ugyanekkor Nagy Ráki István le-származottai voltak. Szintén a Ráki-sor lakója volt 1771-ben az elárvult Ráki György (1754–1806), aki mint 17 éves gyermek még nem szerepelhetett az úrbéresek összeírásában. Nagyobb fiainak gyermekei mind a Felvégen letek otthonra, a soron csupán legkisebb fia, Pál maradt. Pál fia, Pál Ráki József (az alvégi Pál Rákiaknak csak távoli rokona) 1871-ben a 63. számú házban lakott. Pál Ráki József (1829–1895k) gazda zsellér unokatestvérei a Felvégen: Zsellér Ráki József (1807–1853), Zsellér Ráki János (1813–1871) és Oldalsó Ráki István (1818–1870) voltak. Zsellér Ráki János esete külön is érdekes. 1850-ben még a Ráki-soron lakott nagybátyjánál, Pálnál, azaz végül is nagypapa házában, de miután Pál fia József házasságot kötött, Zsellér Ráki János átköltözött a Felvégre, ahol testvére, Zs. Ráki József tőszomszéd-ságában, néhai Ráki Sámuel (távolon) házában lelt otthonra.

A Rákiaknak a Ráki-sor és a Felvég közötti ide-oda vándorlásában, a lakóházak és beltelkek nemzetségen belüli fluktuációjában is tetten érhető a vérségi összetartozás tudata. A Rákiaknál a zsellér és gazda rokonok együttműködésének egész rendszere alakulhatott ki. A mindennapi munkaszervezést az is segítette, hogy a rokonok egy tömbben maradtak. A zsellérek a Ráki-sori gazdaportákkal szemközti patakparti telkeken találtak otthonra. A Rákiaknak a nemzetség által is felügyelt örökösödési stratégiájának éppen ez volt a lényege: a rokonság ily módon azokról is gondoskodni tudott, akiknek a család az örökrészből nem tudott juttatni.

Ennek a rendszernek a Porcsoknál nyoma sincs. Nem is volt rá szükség, hiszen a Porcsok között nem voltak zsellérek. Ők az örökségből kiszorult utódokról másképpen igyekeztek gondoskodni.

Porcs András (1742–1795) 1771-ben fél telek birtokosa volt. Ő maga, s utódai is a Szög lakói voltak. Fia, József (1762–1829) 1828-ban még egyedüli birtokosa az örökölt fél teleknek. Neki hét fia született, közülük négy érte meg a felnőttkort. A két idősebb fiú: Szögi Porcs István (1809–?) és József (1812–1890) 1871-ben közösen negyed telket bírtak. A fél telek másik fele az előnyösített legkisebb fiúé, Pálé lett (1826–?). (Szögi Porcs Pál 1860 körül telekrészét ismeretlen okból elvesztette, kb. 1860-ig több helyen, pl. az anyakönyvekben mint gazda, azután mint zsellér szerepel. A birtokelkülönítéskor neve mellé a „volt telkes” megjegyzést tették. 1870-ig ő az egyetlen zsellér Porcs.) A negyedik fiú, Mihály már nem kapott a földből, feleségül vette Varbóci Veres István negyedtelkes gazda árván maradt lányát, s leköltözött hozzá az Alvégre.

Nagy Porcs András (1727–1797) egész telkes gazda egyetlen felnőtt fia, István (1766–1829) 1828-ban már csupán félhelyes gazda volt. Az ő hat gyermeke közül kettő még kis korában meghalt. A másik négy fiú családot alapított. Elsőként István (1787–1837) 1808-ban. Feltehetően részesedett az atyai örökségből, de ezt bizonyító forrás nem került elő, 1828-ban még apja gazdaságában dolgozott. Öccse, (Cseh) Porcs János (1794–1866) 1814-ben vőnek állt Cseh Jánoshoz. Miután 1837-ben a legidősebb fiú, István meghalt, az alvégi Nagy Porcs birtok a két fiatalabb fiúra, Pálra (1799–1873) és Péterre (1803–1873) szállt. Ők, mint már láttuk, a fél telken életük végéig közösen gazdálkodtak.

Alsó Porcs Mihály (1744–1823) idősebb fia, Péter (1772–1827) utódai 1828-ban egy félhelyet bírtak. Péternek két felnőtt fia volt: Mihály (1795–1847) és József (1798–1850). Mihály négy fiút nevelt fel. A legidősebb, szintén Mihály (1819–1879) negyed telket örökölt. A második fiú, József (1829–?) és a harmadik, István (1831–1889) 1857-ben katonák, s ezért csak harmincon túl házasodtak. József és a legkisebb testvér, Márton 1861-ben nősültek, később egyiküknek sincs nyoma a faluban, vőnek álltak. József Égerszögre, Márton Szögligetre. Az 1869-es népszámlálás tanúsága szerint mindketten gazdák lettek. A harmadik fiú, István

(1831–1889) miután leszerelt és 33 évesen megnősült, nyolcad telekkel részesedett az örökségből. Mihály és István, az örökösök, apjuk telkén maradtak. Nagybátyjuknak, az öreg Porcs Józsefnek két fia házasodott meg. János (1826–?) 1849-ben, ő lett a negyed telek örököse. Péter (1830–?), aki szintén katonáskodott, elég későn nősült. 1862-ben a nagygazda Varga Ritoékhoz állt vőnek. Később mint Balog Porcs Péter a falu egyik legtekintélyesebb gazdájává lett.

Alsó Porcs Mihály (1744–1823) kisebb fia János (1774–1835) 1828-ban szintén félhelyes gazda volt. Őt felnőtt fia közül a két nagyobb: István (1798–1866) és János (1802–1873) a Szögre költözött, ott szereztek maguknak 1/8 illetve 2/8 nagyságú telket (Göndör Porcsok). A harmadik fiú, András (1805–1873) maradt helyben, s 1/8 telek örököse lett. Alsó Porcs János második házasságából született fiai: Kéri Porcs József (1825–1874) és Pál (1831–?) 1871-ben 1/4 telek közös birtokosai voltak.

Parti Porcs András (1782–1831) féltelkes gazdától két fia örökölt: András (1819–1894) és István (1824–1883). A gazda elsőszülött fiát előnyösítette: neki 3/8, öccsének 1/8 telket hagyva. Ifjabb Parti Porcs András két fiút adott vőnek: első szülöttjét, Pált (1841–?) Alsó Porcs Andrásához, és a kovács Andrást (1849–?) Katona Porcs Mihályhoz (a nemzetségen belüli Porcs házasságok!). Az egyik örökös János (1844–?) lett. A két kisebb fiú már 1871 után házasodott, így arra a kérdésre, hogy részesedtek-e a telki örökségből, a vizsgált források már nem adnak választ. Mindenesetre, mivel mindketten Alsó Porcs lányt vettek el, számolni kell a vőseggel is, mint lehetőséggel.

A Porcsok örökösödési stratégiájának tehát egyik igen alapvető eleme volt a vőnek áll(ít)ás. Azért is fontos ez, mert a Porcsokkal ellentétben a Rákiak, Ritok nem álltak vőnek (Rákiakhoz a Porcsok sem). Még az Osvártokról mondható el, hogy ha nem volt jobb lehetőségük, vállalták a vőseget is. A Porcs nemzetség a falu keleti felében gyakorlatilag minden adódó beházasodási lehetőséget megragadott, s így az atyai birtokból nem részesülő utódok is önálló gazdaság birtokába jutottak. Részben éppen ennek köszönhető a Porcsok fokozatos kiterjeszkedése erre a falufélre. A vőnek állított Porcs fiak között sok leszerelt katonát találunk.<sup>55</sup> Az évekig katonáskodó férfiakat az általános jogszokás szerint nem illette meg az otthonmaradottakkal egyenlő rész, hiszen ők a gazdaság munkájában évekig nem vettek részt.<sup>56</sup> Számukra a vőség elfogadható lehetőség volt. Az a néhány Porcs utód pedig, akik otthon sem tudtak maradni, új telekhez sem tudtak jutni, s akiknek helyben vőnek sem sikerült állniuk, elköltöztek a faluból. Az Égerszögre, illetve Szögligetre vőnek állt Porcs Józsefen (1829–) és Mártonon (1834–) kívül csupán egyetlen elköltöző Porcsról tudunk. Porcs János, akit az 1857-es népszámláláskor mint családostul huzamosan távollevőt írtak

<sup>55</sup> Például a már említett Katona Porcs Mihály (1818–?), Porcs József (1829), Csáki Porcs Péter (1830–?), Balog Porcs Péter (1830–?).

<sup>56</sup> Tárkány Szücs 1983: 717.

össze, Szuhogyon volt szolga. A falu hasonló módon történő elhagyására 1870-ig a Rákiak között nemigen akad példa.<sup>57</sup>

Sommásan: a Rákiak, a Ritok kerültek a vőséget, a Porcsok és az Osvártok nem lettek zsellérek. Hogy ezeket az eltérő viselkedésmintákat, az örökösödést is erőteljesen átható nemzetségi normákat mennyire a gazdasági célszerűség, s mennyire a nemzetség büszkesége, tagjaiért érzett felelőssége táplálta, ma már nehéz eldönteni.

Az egész vizsgált időszakban lány (azaz vő) az ingatlan örököse csakis akkor lehetett, ha a fiági utódlást nem sikerült megvalósítani. Ha nem volt fiúutód, örökösként még az apa valamelyik férfi rokona, vagy az örökbe fogadás is szóba jöhetett. De nemegyszer még élő fiúutód mellett is kénytelenek voltak vőt fogadni a házhoz, ha a fiúcska még túl kicsi volt, de a gazdaság már nem nélkülözhetette tovább a dolgos férfikezeket. Várni ilyenkor már csak azért sem lehetett akármeddig, mert a kor halandósági viszonyai között egyáltalán nem volt biztos, hogy a *kisinas* megéri a férfikort, s az évek előrehaladtával nénje házassági kilátásai is romlottak. De az is előfordulhatott, hogy a vő lassan felcseperedő sógorát kiszorította az örökségből, zsellérsorsra jutatta.

Valami hasonló esett meg a felvégi Dobánokkal. Az 1769-ben elhunyt egész telkes gazda, Dobán János özvegy feleségét és három árváját hagyta maga után. Az időközben lezajlott úrbérrendezés során az özvegyasszonytól elvették az egész teleknyi illetőséget. Annak, hogy a család ismét telki földhöz juthasson, csak akkor volt esélye, ha ismét férfi kerül a házhoz. Az özvegy nem várhatta meg míg kisfia, István (1761k–1833) felcseperedik, Juditot, idősebb lányát (1755–1825) 1774-ben férjhez adta. A vő, Veres Márton (1745k–1830) a Csáky gróftól szép telket kapott, 1828-ban az egyetlen 3/4 telkesként első gazda lett a faluban. Ugyanakkor sógorát, a vér szerinti Dobán leszármazottat a szomszéd házban zsellérlékként írták össze. Veres Márton a Veres-udvar megalapítójaként népes nemzetség törzsöke lett, a felvégi Dobánok utódai pedig a szögi zsellérházakba szorultak, s a család később kihalt.

A leszármazottak a rájuk maradt földet vagy önállóan vagy közösen, osztatlanul birtokolták. A közeli rokonságban álló háztartások sokszor együtt, közös erővel gazdálkodtak az osztatlan birtokrészen. Az, hogy a földek megosztása a szülők halálakor sem feltétlenül következett be azonnal, segített annak megelőzésében is, hogy a birtok idegen kezekbe kerüljön. A föld így az esetleg kiháló ágakkal sem hullott ki szükségszerűen a család örökéből. Az elhalasztott válakozások, a közös gazdálkodás fenntartásának hátterében azonban sokszor nem tudatos stratégia, hanem kényszerítő élethelyzetek álltak.<sup>58</sup> A háztartásfő családapa sokszor nem érte meg azt a napot, amikor második fiúgyermek is megnősült. Ilyenkor az özvegy lépett a háztartásfő szerepébe, s tartotta is mindaddig, míg az

<sup>57</sup> Az egyetlen eset Ráki Györgyé (1783). Ő három fivérével osztozott atyjuk örökén, s házassága (1807) után néhány évvel perkupai apósához költözött nejével és fiával, Sámuellel. Az 1869-es népszámláláskor Ráki Sámuel perkupai gazda.

<sup>58</sup> Vö. Tárkány Szücs 2003: 718.

utolsó legény is megnősült. Ekkor azonban visszavonult, s innentől eltartottként jelenik meg a dokumentumokban. A fivérek háztartásai azonban nem szükség-szerűen osztották fel mindjárt az örökséget, még sokáig együtt gazdálkodhattak. Azok közül a közösen működtetett gazdaságok (számuk 1869-ben összesen 12) közül, ahol az együttműködő háztartások fejei oldalágon rokonok (leggyakrabban fivérek) voltak, egyetlen kivétellel minden esetben (8 esetben) az apa korai halála a válakozás elhalasztásának egyik oka.<sup>59</sup> Három közösen működtetett gazdaságban az átlagosnál jelentősen kevesebb igaerőt találunk, ami a közös gazdálkodás hatékonyabb erőforrás felhasználásának következménye lehet. Másik három esetben viszont az igásállatok teljes hiánya a kooperációra készítő újabb kényszerként hatott.

## ÖSSZEZÉS

1771–1890 között Szőlőszárd házassági gyakorlata alapvonalaiban megfelel a régióakra általánosan jellemző korai és általános házasságkötési gyakorlatnak. A falu zömét kitevő református úrbéres népesség körében a nők átlagosan 21 éves korukban mentek férjhez, s 25 éves korára a nők túlnyomó többsége megkötötte első házasságát. A férfiak első házassági átlagéletkora az 1780-as évektől jellemző 23 évről a jobbágyfelszabadítás után 25 évre emelkedett. Az 1880-as évek előtt első házasságukat kötők koreloszlásában egy másodlagos csúcs is megfigyelhető 32–33 éves kor körül a hosszú katonáskodás miatt kitolódott házasságok miatt. Az 1868 után bevonultak már csak két esztendőig szolgáltak, így a házasságok évtizeddel való kitolásának fő oka megszűnt.

A szőlőszárdi úrbéresek házassági kapcsolatai zömmel a 15 kilométeren belül fekvő, református vallású, úrbéres jobbágyfalvakkal jöttek létre mind a férfiak, mind a nők esetében. A házasság utáni lakóhelyválasztásban a patrilocális minta dominált. A vőnek állt gazdafiak is kevés kivétellel a faluban maradtak. A gazdacsaládokba vőként betelepülő és a telket utódaira átörökíteni képes vők száma elenyésző volt. A 19. században az endogámia nem egyenletes, de folyamatos erősödése tapasztalható. A század eleji 25–30%-os ráta a század közepére 60%-ig emelkedett, sőt, 1880 után már a 90%-ot is meghaladta. Ugyanez a tendencia megfigyelhető mind a nőknél, mind a férfiaknál, valamint a jelentősebb nemzetségeknél is.

A házasság kiválasztásánál az azonos életmód jelentősége növekedett, a réteg-endogámiáé pedig csökkent. A telkesek még lehetőleg egymás között házasodtak. A zsellérek mind felfelé, azaz a telkesek felé, mind lefelé, a cseléd és szolganép felé nyitottak voltak. A jobbágyokéhoz hasonló életmódot folytató kurialista, s még inkább az armalista kispapok az úrbéres telkesekkel gyakran házasodtak. Az értelmiségivé, hivatalnokká (lelkésszé, tanítóvá, jegyzővé) lett kispapok

<sup>59</sup> A közösen működtetett gazdaságokról, az őket egybentartó demográfiai és gazdasági kényszerekről részletesen lásd Heilig 2003.

viszont elsősorban az értelmiség (rendi állástól függetlenül), s a kézművesek, iparosok felé nyitottak. Rendi endogámiáról csak másodlagosan beszélhetünk.

Vegyes házasságok (római katolikus – református, református – evangélikus) már a 19. század elejétől előfordultak, de számuk csekély.

A különböző célú népességösszeírások és népszámlálások (lokális aspektus), valamint az anyakönyvekből rekonstruált leszármazási rendek (vér- és affiniális rokonság) figyelembevételével az 1869-re lokalizált családok őseinek lakhelyét is rekonstruálni lehetett, egészen a 17. század végéig visszamenőleg, amikor-tól a településrend kontinuitása igazolható. A faluban ily módon meg lehetett határozni a nemzetségek „ősi fészkeit” és a nemzetségek terjeszkedésének folyamata is nyomon követhetővé vált. A törzsökös nemzetségek lakóhelye a Ráki-sor (Rákiak) a Szög (Osvártok), a Part (Ritok, Décsék), az Alvég (Porcsok, Bene, Osvárt-ág, Rito-ág) volt. A jövevények és az elszelléresedett telkesek elsősorban a Felvégre telepedtek.

A nemzetségi exogámiát az 1860-as évek előtt egyetlen egyszer sértették csak meg, 1865-től azonban Parti Porcs András mind az öt fiát a Porcs nemzetségből házásította ki. A két legjelentősebb nemzetség, a Ráki és a Porcs, a falu átellenes végein laktak, egymás közé nem költöztek.

A földbirtokok öröklésének vizsgálata a telki állomány időnkénti teljes vagy részleges, úrbárium vagy egyedi megállapodás útján történő újraosztása miatt még a gazdag forrásadottságok mellett sem egyszerű feladat. Konkrét mikrotörténeti esettanulmányokon keresztül juthatunk közelebb a tisztánlátáshoz. Az áttekintett családtörténetek alapján megállapítható volt, hogy a nemzetségi vagyoni megőrzésében az ági öröklés játszott fontos szerepet. Lehetővé tette, hogy a nemzetség kiháló ágainak telki állományát más ágazatok örökíthessék tovább.

Az egyre gyorsuló birtokaprózódás következtében elsősorban a töredéktelkesek száma nőtt, a zselléréké alig, relatív súlyuk az úrbéres népességen belül még csökkent is. A birtokaprózódás lassítására a különböző nemzetségek eltérő stratégiákat alakítottak ki. Az általános minta az egyenlő fiági öröklés volt, de a legtöbb esetben 1–2, ritkán több fiú számára. A többi fiút más módon elégitették ki. A Ráki nemzetségben az örökségből kiszoruló utódok a zsellérek számát szaporították. A zsellér Rákiak Ráki-sori telkes nemzetségtársaikkal szemközt, az Alvégen telepedtek le. A zsellér Rákiak közül többen ismét a telkesek közé emelkedtek, s viszont. A Porcs nemzetségben az örökségből kiszorultakat vőnek állították, két kivétellel a falun, sőt a falufélen belül. 1870-ig egyetlen zsellér Porcsról sem tudunk! A két stratégia mérlege: 1828–1869 között a Porcsok a vőség révén több beltelket megszereztek a faluban, de összes telki állományuk valamelyest csökkent (4-ről 3 7/8-ra). A Rákiak között 3-ról 2-re csökkent a zsellérek száma, s összes telki állományukat is sikerült megnövelniük (2-ről 2 3/8-ra).

## FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Archivum Regni, Lad. BB. és Lad. DD., Torna vm. Szöllős-Ardó, 1715. és 1720. évi országos összeírások.

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Regnicolaris Levéltár, Archivum Palatinalae: az 1827. évi VII. tc. alapján elrendelt összeírás Szőlősardóra vonatkozó iratai.

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Magyar Kamara Archívuma, Conscr. Portarum, Torna vm.: 1578–1635. évi porta-összeírások.

Magyar Országos Levéltár (MOL)

P72: Csáky cs. Lvt.: az 1593-as és 1711. évi urbárium.

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Mikrofilmtár: egyházi anyakönyvek, születési 1726–1895, házassági 1772–1895, halálozási 1764–1895; az 1771. évi úrbérrendezés iratai; az 1857. évi népszámlálás Szőlősardóra vonatkozó iratai.

Štatny Oblastny Archív v Košiciach (ŠOBA KE)

Turnianska župa, 1778–1850 (Torna megye levéltára, –1859), a megyebeli szűkölködők összeírása, 1847. március; A járásbeli nemes urak összeírása, 1813. augusztus 2; Torna vm. Alsójárás szavazóképes nemeseinek összeírásai, 1843, 1846; megyei pásztorösszeírás, 1824.

Štatny Oblastny Archív v Košiciach (ŠOBA KE)

Turnianska župa, 1860–1882 (Torna megye levéltára, 1860–1882), az 1869. évi népszámlálás háztartási felvételi ívei, Szőlősardó.

Štatny Oblastny Archív v Košiciach (ŠOBA KE)

Slúžnovský úrad Turňa 1850–1922 (Szolgabírói hivatal, Torna, 1850–1922): az 1850. évi népszámlálás házankénti kimutatásai és összesítő íve, Szőlősardó.

Szőlősardói református gyülekezet levéltára, Magtári jegyzőkönyv 1869–1880.

Mészáros Jenő (Szőlősardó) levéltára, Elkülönítési jegyzőkönyv 1871 (tagosítási földkönyv), hiteles másolat; Úrbéri egyezség 1869. júl. 20., Szőlősardó, 1916. évi hiteles másolat, Kassa.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Földhivatal, Edelényi Kirendeltsége, Térképtár, Az 1868-as kataszteri felvétel térképanyaga.

Nagy, Ludovicus 1828: *Notitia politico-geographico Statisticae inlyti regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum* I. Budae

Maksay Ferenc (szerk.) 1959: *Urbáriumok. XVI–XVII. század.* Budapest

Herman Antal 1894: Régi szőlőhegyi-szabályzat. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* I. 167–174.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benda Gyula 2003: A házasságok Keszthelyen 1750–1849: az átlagtól a mikrotörténelmig, avagy a léptékváltás problémája. In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*. Miskolc, 82–93.
- Borovszky Samu 1909: *Borsod Vármegye története a legrégebb időktől a jelenkorig. I. A vármegye általános története az őskortól a szatmári békéig*. Budapest
- Bódi Erzsébet 1979: The Ethnocultural Assimilation of a Polish Settlement in Hungary. *Ethnographica et Folkloristica Carpatica* I., Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 101–113.
- Csoknyay Judit 1986: Egy kelet-magyarországi kis népesség (Szamosangyalos) párválasztási rendszerének jellemzői a XVIII–XX. században. *Demográfia* 29. 436–445.
- Dénes György 1983: *A bódvaszilasi-medence 700 éves története*. (Borsodi kismonográfiák 16.) Miskolc
- Faragó Tamás 2001: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *A KSH NKI 2001. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. (Szerk.: Faragó Tamás – Öri Péter.) Budapest, 19–63.
- Hajnal, John 1965: European marriage patterns in perspective. In: Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (szerk.): *Population in history. Essays in historical demography*. London, 101–143.
- Heilig Balázs 2000a: *Gazdaság és társadalom Szőlőszárdon, 1828–1870*. (ELTE BTK Szakdolgozat) Veszprém
- Heilig Balázs 2000b: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. In: *A KSH NKI 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. (Szerk.: Faragó Tamás – Öri Péter) Budapest, 225–265.
- Heilig Balázs 2003: Háztartások és gazdaságok Szőlőszárdon (1830–1870). In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*. Miskolc, 211–223.
- Ila Bálint 1976: *Gömör megye I. A megye története 1773-ig*. Budapest
- Kövér György 2007: Performációk II. „Nemesi társadalom” Tiszaeszláron a jobbágyfelszabadítás után. *Korall* 27. 110–150.
- Pozsgai Péter 2000: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In: *A KSH NKI 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. (Szerk.: Faragó Tamás – Öri Péter.) Budapest, 166–224.
- Pozsgai Péter 2007: Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén. *Korall* 27. 45–93.
- Pozsgai Péter 2007b: A földbirtoklás változásai és a kisnemesség Torna megyében (15–19. század). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XLVI. (Megjelenés alatt.)
- Tárkány Szücs Ernő 2003: *Magyar jogi népszokások*. (második, bővített kiadás) Budapest
- Veres László 1984: Borsod megye etnikai arculatának változásai a 18. század első felében. In: Kunt Ernő – Szabadfalvy József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, 27–35.
- Veress Éva 1966: Háztartás, telek, és termelés viszonya hegyaljai és bodroközi jobbágyfalvakban a XVI. sz. derekán. In: Makkai László (szerk.): *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában*. Budapest, 285–426.



## FÜGGELÉK

*I. Szőlőszardói családnevek 1578–1740 közötti forrásokban*

1578	1588	1593	1596	1598	1686
3 Bak	2 Bakh	4 Bak	1 Bak	1 Bak 1 Balogh	1 Balogh 2 Bene
	1 Boros	1 Decze		1 Deche	2 Décse 1 Dobán
1 Gal	2 Gaal	1 Gaall	1 Domonkos	1 Domonkos 1 Gal	1 [Gergely]
2 Hanniz 1 Illyes 1 Jakab 1 Janka	1 Hanniz 1 Illes 2 Jakab 2 Janka 1 Koczard 1 Matho	2 Hannez 1 Illyes 1 Jakab 2 Janka	1 Hennez 1 Jakab	2 Hanniz 2 Jacab 1 Janka 3 Kotsardy 1 Matho 1 Oswald 1 Pap	1 Janka 2 Osvár
2 Porcz 3 Rakay	1 Porczy 2 Rakay 1 Rytho	1 Petoo 1 Porcz 3 Raky 1 Rytho	1 Petheo 1 Porcz 1 Rytho	2 Petheő 5 Porcz 1 Raky 1 Rytho 1 Symon 1 Vargha 5 egyéb	1 Porcs 2 Ráki 3 Rito
1 Simon 4 egyéb	1 Symon 2 Wargha 3 egyéb	2 Warga 2 egyéb			1 egyéb
1686	1694	1711	1715	1726–30	1731–40
1 Balogh 2 Bene 2 Décse 1 Dobán 1 [Gergely] 1 Janka 2 Osvár 1 Porcs 2 Ráki 3 Rito	2 Balogh 1 Bene 2 Decse 1 Dobán 1 Gergely 1 Janka 1 Osvárt 1 Porcs 1 Ráki 3 Rito	1 Angyal 1 Bene 1 Décse 1 Dobán 1 Gergely 1 Osvárt 1 Porcs 1 Ráky 2 Rito 1 Istenes 1 Bojtorcza	1 Angyal 1 Dobán 1 Gergől 2 Oszvald 1 Porcs 1 Rákay 2 Rito	Angyal Dobán Osvárt Porcs Ráki Rito	Angyal Bene Dobán Osvárt Porcs Ráki Rito Szász Veres

*II. A nemzetiségek lakóhelyeinek folytonossága 1686–1857 között*

1686	1720	1771	1828	1857
<i>Part</i>				
1 Rito Mihály	3 Rito István	6 Rito István, id.	12 Rito István	15 Nagy Rito István
2 Décsé Márton				16 N. Rito Mihály ut.
3 Rito Mihály ifj.		7 Rito István, ifj.	13 Völgyi Rito János	17 Völgyi Rito Péter
4 Décsé Jakab			14 Rito János, ifj.	18 Vido Rito István
				19 Vido Rito Péter
			15 Rito Péter, ifj.	20 Varga Ritok
		8 Porcs István, ifj.	17 Porcs András	21 Parti Porcs János
				22 Parti Porcs András
				73 Parti Porcs István
		9 Osvárt István	18 Osvárt János	23 Osvárt János
				24 Osvárt József
<i>Alvég I.</i>				
5 Porcs Jakab	4 Porcs István	10 Porcs István, id.	19 Porcs János	25 Porcs András
				74 Kéri Porcsok
			20 Porcs Péter	70 Porcs Mihály
				26 Alsó Porcs János
		11 Porcs András, id.	21 Porcs István	27 Nagy Porcs Péter
6 Dobán György	5 Dobán János	12 Dobán János	22 Dobai János	28 Dobán Mária
<i>Alvég II.</i>				
7 Bene Péter		13 Bene András	23 Bene András	33 Bene András
8 Bene János				34 Bene András
9 Osvárt Péter	6 Osvárt Péter	14 Osvárt János	x Osvárt Mihály	35 Osvárt Mihály
				36 Osvárt János
			24 Veres István	37 Veres Éva
<i>zsellérbázak</i>				
10 Gergely István	x Gergely István x Angyal István	15 Angyal István	25 Angyal Mihály	46 Angyal József
		x Rito György	6 Rito József	66 Rito József
11 Torkos István		16 Rito János	26 Angyal Miklós	38 Pál Rákiak
12 Rito Márton			27 Bafi András	41 Bafi István
				42 Bafi János
<i>Felvég</i>				
	7 Dobán Mihály	17 Dobán Jánosné	28 Veres Márton	43 Veres István
			29 Dobán István	47 Veres József
			30 Ráki Pálné	48 Rito János
13 Ráki István		18 Ráki Márton	31 Ráki Gergely	49 Ráki Gergely
14 Janka Péter		19 Ráki István, ifj.	32 Rito Sándor	50 Ráki József
			33 Ráki Sámuel	51 Ráki János
			34 Hegedűs János	52 Hegedűs Pál
				54 Ráki István
			35 Hajdú János	55 Hajdú Péter
				69 Hegedűs János
			36 Gzsi Angyal	56 Angyal János
				57 Molnár Péterné

## II. A nemzetségek lakóhelyeinek folytonossága 1686–1857 között (folytatás)

1686	1720	1771	1828	1857
	<i>Ráki-sor</i>			
15 Balog Márton	1 Ráki Péter	1 Ráki István, id.	1 Ráki Mihály	60 Ráki József
16 Ráki Mihály		2 Ráki Péter	2 Ráki Sándorné	61 Ráki Sándor
			3 Ráki Pál, ifj.	62 Ráki János
			4 Ráki János	63 Ráki József
			5 Ráki Sándor, ifj.	68 Osvárt István
				64 Ráki Sándor
				65 Ráki Mihály
	<i>Szög</i>			
17 Osvárt Márton	2 Osvárt Márton	3 Osvárt Györgyné	7 Cseh János	2 Cseh Porcs János
			8 Cseh István	3 Kósa Dániel
		4 Porcs András, ifj.	9 Porcs József, ör.	4 Kat. Porcs Pál
				72 Kat. Porcs József
			10 Porcs István	5 Köh. Porcsok
			11 Porcs József, ifj.	6 Göndör Porcsok
				7 Szögi Porcsok
		5 Angyal János	16 Angyal István	8 Szögi Porcsok
				9 Angyal Péterné
				10 Angyal István
				11 Pető István
<i>zsellérházak</i>		x Szász János	x Szász János]	12-14 Fóris, Dobán, Polonkai